

**О.Г. Волков
А.М. Землянський**

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

**Мелітополь
2014**

УДК 2-9(100)(076.5)

ББК 86я73

В 67

Рекомендовано до друку Вченюю радою Навчально-наукового
інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького (протокол №12 від 26.06.2014)

Рецензенти:

Л. М. Сиднєв, д-р філос. наук, проф.

Л. Д. Кривега, д-р філос. наук, проф.

В67 **Історія філософії:** Практикум [укл. Волков О.Г.,
Землянський А.М]. – Мелітополь: МДПУ імені Богдана
Хмельницького, 2014. – 150 с.

ISBN 978-617-7055-71-5

Навчальний посібник-практикум підготовлено відповідно до навчальної програми дисципліни «Історія філософії» та вимог кредитно-модульної системи (ECTS). У ньому подано матеріал для узагальнення знань, творчих пошуків та рецепцій розв'язання світоглядних проблем людства.

Видання розраховано на студентів, магістрантів, викладачів і всіх, хто цікавиться філософією.

ISBN 978-617-7055-71-5

УДК 2-9(100)(076.5)

ББК 86я73

© Волков О.Г.,
Землянський А.М., 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ФОРМА СВІТОГЛЯДУ, ЇЇ РОЛЬ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ	5
Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ НА РАННІХ ЕТАПАХ ЦИВІЛІЗОВАНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА	16
Тема 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	29
Тема 4. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	41
Тема 5. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ	55
Тема 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	67
Тема 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ	79
Тема 8. ЗАХІДНА НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЇ	91
Тема 9. ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФІЯ.....	102
ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ	115
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	117
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	138
ЛІТЕРАТУРА	147

ВСТУП

Курс філософії є обов'язковим і одним з основоположних в структурі соціально-гуманітарної підготовки студентів на різних рівнях освіти. Це означає, що навчання в університеті не повинно зводитися і не зводиться тільки до вузькотрасової освіти, а має включати в себе історико-цивілізаційні, філософсько-рефлексивні і логіко-методологічні компоненти. Саме філософський розум системно поєднує аналіз природної та соціокультурної реальності з поважним ставленням до традиції, прищеплює навички теоретичного пояснення і реконструкції минулого духовного досвіду, історії пізнання і культури.

Студенти педагогічного університету готують себе як до науково-педагогічної, так і до різної соціальної діяльності. У зв'язку з цим завданням курсу філософії є формування у студентів філософської культури, гуманістичного світогляду, громадянської зріlostі, активної життєвої позиції, творчого ставлення до минулих і сучасних філософських концепцій, що пропонують різноманітні варіанти вирішення складних проблем, що стоять перед людством в третьому тисячолітті. Для студентів педагогічного профілю особливого значення в умовах глобалізації та інформаційного суспільства набуває формування конструктивно-критичного і раціонального світорозуміння, вміння теоретично осмислити філософські проблеми науки і техніки, людини і суспільства, культури та екології.

Курс філософії закладає основи філософської культури і базується на освоєнні світової та вітчизняної філософської спадщини. Творче використання філософських знань у своїй професії, при аналізі економічних, соціально-політичних і духовних проблем сучасності передбачає не тільки професійну, а й філософську компетентність. До останньої належать компетентність предметна (філософські знання) і операційна (вміння аргументовано міркувати на філософські теми).

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ФОРМА СВІТОГЛЯДУ, ЇЇ РОЛЬ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ

Мета: уміти виділяти призначення філософії та відношення до науки

Питання для вивчення

1. Призначення філософії у вдосконалення душі з точки зору Платона.
2. Покажіть значення філософії для розвитку розуму.
3. Особливості західної західно-європейської філософської традиції.

Ключові поняття і терміни: антропологія, філософія, культура, релігія, наука, онтологія, аксіологія, праксеологія, гносеологія, матеріалізм, ідеалізм, діалектика, метафізика, світогляд, міфологія, релігія, знання, цінність, переконання, догматичність, рефлексивність, критичність, раціональність.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЇ

ПЛАТОН. ФЕДОН

...У рід богів не дозволено перейти нікому, хто не був філософом і не очистився до кінця, нікому, хто не прагнув пізнання. Через те, мілі мої Сіммій і Кебет, істинні філософи відкидають усі бажання тіла і ні в якому випадку їм не поступаються, не боячись розорення й бідності, на відміну від більшості, яка користолюбна. І хоча вони, на відміну від владолюбних і честолюбних, не бояться безчестя і безславності, що доставляються поганим життям, від бажань вони утримуються.

— Але ж інше було б і негідно їх, Сократ! — вигукнув Кебет.

— Так, негідно, присягаюся Зевсом. Хто піклується про свою душу, а не пестить тіло, той розлучається з усіма цими бажаннями. Інші йдуть, самі не знаючи куди, а вони слідують своїм шляхом в упевненості, що не можна суперечити філософії, опиратися звільненню й очищенню, які вона несе. Вони йдуть за нею, куди б вона не привела.

— Як це, Сократ?

— Зараз поясню. Тим, хто прагне пізнання, добре відоме ось що: коли філософія бере під опіку їх душу, душа міцно зв'язана з тілом, приліплена до нього, вона вимушена розглядати й осагати суще не сама по собі, а через тіло, немов би через гратеги в'язниці, і грузне в якнайглибшому неузвіті. Бачить філософія й усю грізну силу цієї в'язниці: підкоряючись пристрастям, в'язень сам міцніше за будь-якого охоронця вартує власну темницю. Так, прагнучим пізнання відомо, в якому положенні буває їх душа, коли філософія бере її під

свое заступництво і з тихими умовляннями починає звільнення, виявляючи, до якої міри оманливий зір, слух її інші почуття, переконуючи віддалятися від них, не користуватися ними, наскільки це можливо. Вона, радячи душі зосереджуватися і збиратися в самій собі, вірити тільки собі, коли, сама в собі, вона мислить про те, що існує саме по собі, і не вважає істинним ніщо з того, що вона, за допомогою інших, досліджує з інших речей, інакше кажучи, з відчутних і видимих, бо те, що бачить душа, умозрозуміло й безвидно. Ось те звільнення, якому не вважає потрібним опиратися душа істинного філософа, і тому вона біжить від радощів, бажань, скорбот і страхів, наскільки це в її силах, розуміючи, що якщо хтось сильно щасливий або засмучений, або переляканий, або охоплений сильним бажанням, він терпить тільки звичайне зло, якого і міг би чекати, — наприклад, захворює або марнотратиться, потураючи своїм пристрастям, але й найбільше, крайнє з усіх зол, і навіть не навіть не розуміє цього.

— Яке ж це зло, Сократ? — запитав Кебет.

— А ось яке: немає людини, чия душа, переживаючи сильну радість або печаль, не вважала б те, чим викликаний такий її стан, гранично ясним і справжнім, хоча це й не так. Ти, я думаю, зі мною погодишся, що, в першу чергу, це відноситься до видимих речей.

— Охоче погоджуся.

— А чи погодишся ти, що саме в такому стані тіло сковує душу особливо міцно?

— Тобто як?

— А ось як: у будь-якій радості або печалі є ніби цвях, яким вона прибиває душу до тіла, пронизує її і робить тілесною, примушуючи вважати істинним все, що скаже тіло. Розділяючи уявлення й смаки тіла, душа, мені здається, неминуче переймає його правила й звички, і вже ніколи не прийти її в Аїд чистою — вона завжди відходить обтяжена тілом, і тому незабаром знову потрапляє в інше тіло і, як посіянє зерно, пускає паростки. Так вона втрачає свою долю в спілкуванні з божественним, чистим і однаковим.

— Вірно, Сократ, цілком вірно, — сказав Кебет.

— Якраз з цієї причини, Кебет, стримані й мужні ті, хто гідним чином прагне пізнання, а зовсім не ті, про які любить говорити більшість. Чи, може, ти іншої думки?

— Ні, що ти!

— Так, душа філософа міркує приблизно так, як ми говорили, і не думає, ніби справа філософії — звільнити її, а вона, коли ця справа буде зроблена, може знову вдаватися до радощів і печалей, надівши колишні окови, на кшталт Пенелопи, що без кінця розпускає свою тканину. Вносячи в усе заспокоєння, наслідувати розум і постійно в ньому перебуваючи, споглядаючи істинне, божественне і непорушне, в ньому набуваючи для себе їжі, душа вважає, що так само повинна

жити, поки жива, а після смерті відійти до того, що на неї схоже, і назавжди позбавитися людських лих. На завершення такого життя, Сіммий і Кебет, їй немає чого боятися поганого, немає чого тривожитися, ніби при розлученні з тілом вона не розпалася, не розсіялася за вітром, не помчала невідомо куди, щоб вже ніде більше і ніяк не існувати.

Після цих слів Сократа настало довге мовчання. Видно було, що і сам він роздумує над тільки що сказаним, і більшість з нас теж. Потім Кебет і Сіммий про щось коротко перемовилися один з одним. Сократ примітив це і запитав:

— Що таке? Ви, певно, вважаєте, що сказаного недостатньо? Так, правда, залишається ще немало сумнівних і слабких місць, якщо проглянути усе від початку до кінця з потрібною увагою. Звичайно, якщо у вас на розумі що-небудь інше, я мовчу. Але якщо ви в утрудненні через це, не соромтеся, відкрийте свої міркування. Якщо вони здаються вам переконливішими, нарешті, прийміть у свою розмову і мене, якщо знаходитите, що з моєю допомогою справа піде краще.

На це Сіммий відгукнувся так:

— Я скажу тобі, Сократ, усе як є. Ми вже давно в зніяковінні й усе тільки підштовхуємо один одного, щоб тебе запитати, тому що дуже хочемо почути, що ти відповіси, та боїмся заподіяти тобі приkrість — якби наші питання не були тобі в тягар із-за нинішньої біди.

Платон. Федон. Сочинения. В 3 т.

— М., 1970. — Т. 2. — С. 48-51

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому філософу треба відкинути бажання тіла, не боячись розорення та бідності?
2. Для чого треба піклуватися про свою душу, і про яку її здібність йде мова?
3. Що буває з душою, якщо вона підкоряється тілу, обтяжена ним?
4. Що осягає душа, коли піdnімається до справжнього буття?
5. На що здатна душа філософа за допомогою Бога?

КОММЕНТАР

«Федон» один із ранніх діалогів Платона, що може вважатися початком метафізики. В діалозі Сократ, посилаючись вчення піфагорійців, говорить про моральну не припустимість самогубства. Завдання справжнього філософа — готоватися до смерті шляхом міркування про неї, віддалятися від чуттєвих задоволень, роз'єднувати душу і тіло, шукати істину і знання.

Зовнішні почуття, на думку Сократа, нас обманюють: лише чисте, усунуте від впливу тіла споглядання доводить нас до визнання істини, адже турбота про задоволення потреби тіла не залишає часу зайнятися філософією. Надія на краще майбутнє повинна окрияти і підтримувати кожну людину в боротьбі з її тілом і допомагати їй відділяти душу від тіла, тобто готуватися до смерті. Було б неприродно, якби людина, що готується протягом усього життя до смерті, тобто справжній філософ, зустрічала настання смерті з почуттям незадоволення.

Навпаки, філософ, що істинно любить мудрість і сподівається осягнути її в загробному житті, буде вмирати з радістю. Якщо людина зустрічає смерть з почуттям скрізності, то вона любить не МУДРІСТЬ, а тіло. Сократ наголошує, що людські чесноти лише тоді мають ціну, коли вони проявляються не під впливом остраху перед наслідками від надмірностей, а нерозлучно з мудрістю. Справжня монета, на яку повинно все обмінювати, є МУДРІСТЬ, досягнення ж її здійснюється через очищення, що подібне релігійному і це очищення робить людину істинним філософом.

**ТОМАС ГОББС.
ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ.
ПРО ТЛО**

Про філософію, основи якої я тут збираюся викладти, ти, люб'язний читач, не повинний думати як про щось, за допомогою чого можна роздобути філософський камінь, або як про мистецтво, яке представлене в трактатах з метафізики. Філософія є швидше природний людський розум, що старанно вивчає усі справи творця, щоб знайти й повідомити нехитру правду про їх порядок, причини й наслідки. Філософія – це дочка твого мислення й усього Всесвіту, вона живе в тобі самому, правда, ще в неясній формі, подібно до матері Всесвіту в період її безформного початку. Ти повинен діяти, як скульптори, які, обробляючи безформну матерію різцем, не творять форму, а виявляють її. Наслідуй акт творіння! Нехай твоє мислення (оскільки ти бажаєш серйозно працювати над філософією) вітає над хаотичною безоднею твоїх міркувань і експериментів. Усе хаотичне має бути розкладене на складові частини, а останні слід відрізняти один від одного, і всяка частина, отримавши відповідне нею позначення, повинна зайняти своє місце. Іншими словами, метод повинен відповідати порядку творіння речей (світло, відрізnenня дня від ночі, простір, небеса, чуттєво сприймане, людина). Завершальним актом творіння стало встановлення закону. Порядок дослідження буде, таким чином, наступним: мислення, визначення, простір, сузір'я, чуттєва властивість, людина, а після досягнення останньою зрілості – громадянин. У першому розділі першої частини, озаглавленому «Логіка», я запалюю світло розуму.

У другому розділі, названому «Перша філософія», я розрізняю за допомогою точного визначення поняття ідеї найбільш загальних речей, для того, щоб усунути все сумнівне й неясне. Третій розділ присвячений питанням просторового протягу, це геометрія. Четвертий розділ описує рух сузір'їв і, крім того, чуттєві властивості.

У другій частині усієї системи, якщо на те буде Божа воля, я розгляну природу людини, а в третій – вже вказане нами питання про громадянина. Я наслідував той метод, який зможеш застосувати і ти, якщо схвалиш його. Я не нав'язую тобі нічого свого, а тільки пропоную все твоїй увазі. Яким би методом ти, проте, не користувався, у всякому випадку я б старанно рекомендував твоїй увазі філософію, тобто прагнення до мудрості, недолік якої в недавній час заподіяв нам багато страждань. Бо навіть той, хто прагне багатства, любить мудрість: адже скарби радують його лише тому, що вони як дзеркало відбивають його мудрість. Так само і той, кого притягує державна служба, шукає тільки місце, де б він міг виявити свою мудрість. Навіть ласі до задоволень люди нехтують філософією тільки тому, що не знають, яку величезну насолоду може доставити духу близьке знайомство з прекрасним зі світів. І нарешті, якби я не мав ніякої іншої основи рекомендувати тобі філософію, то я зробив би це (враховуючи, що людський розум в такій же мірі не терпить порожнього часу, як природа – порожнього простору) для того, щоб ти міг приемно заповнити нею години дозвілля і не був вимушений від надмірного неробства заважати зайнятим людям або зближуватися з людьми дозвільними, що принесло б шкоду тобі самому. Прощай!

1. Філософія, як мені здається, грає серед людей ту ж роль, яку, згідно з легендою, в сивій давнині грали хлібні злаки й вино у світі речей. Річ у тому, що в незапам'ятні часи виноградна лоза й хлібний колос лише подекуди попадалися на полях, планомірних же посівів не було. Тому люди живилися тоді жолудями. Всякий, хто наважувався спробувати незнайомі або сумнівні ягоди, ризикував захворіти. Подібним же чином і філософія, тобто природний розум, природжена кожній людині, бо кожен певною мірою міrkue про які-небудь речі. Проте там, де вимагається довгий ланцюг аргументів, більшість людей збиваються зі шляху і ухиляються вбік, оскільки їм не вистачає правильного методу, що можна порівняти з відсутністю планомірного посіву. У результаті люди, які задовольняються жолудями щоденного досвіду і не шукають філософії або відкидають її, володіють, згідно із загальною думкою, здоровішими поняттями, ніж ті, хто не дотримується загальноприйнятих думок, а, нахапавшись сумнівних поглядів, подібно до божевільних, безупинно дискутують й сперечаються, уявляючи себе надзвичайно розумними. Я, правда, визнаю, що та частина філософії, яка розповідає про величини й фігури, прекрасно розроблена. Але, знаючи, що інші її частини ще не досягли рівної міри розвитку, я наважуюся розвинути у міру моїх сил

небагато елементів усієї філософії, як свого роду насіння, з якого, як мені здається, може вирости чиста й істинна філософія.

Я цілком усвідомлюю, як важко вибити з голови переконання, що впровадилися й укорінені в ній завдяки авторитету красномовних письменників; ця трудність посилюється ще й тим, що істинна (тобто точна) філософія відкидає не лише словесні білила й рум'яна, але й майже всякі оздоби. Перші основи всякої науки дійсно не засліплюють своїм близком: вони швидше скромні, сухі й майже потворні.

Але оскільки серед людей, поза сумнівом, є й такі, хоч би їх було і небагато, хто в усьому прагне істини й розуму, то я вважав своїм обов'язком прийти їм на допомогу. Отже, я переходжу до справи й починаю з визначення поняття філософії.

2. Філософія є пізнання, що досягається за допомогою правильного міркування (*recta ratiocinatio*), що пояснює дії, або явища, з відомих нам причин або виробляючих підстав, і, навпаки, можливі виробляючі підстави з відомих нам дій.

Щоб зрозуміти це визначення, треба врахувати, по-перше, що хоча сприйняття і пам'ять (здібності, які людина має разом з усіма тваринами) також доставляють нам знання, але оскільки це знання дається нам безпосередньо природою, а не отримується за допомогою правильного міркування, то воно не є філософією.

По-друге, слід пам'ятати, що оскільки досвід цілком ґрунтуються на пам'яті, а передбачливість, або передбачення майбутнього, є нічим іншим, як очікуванням речей, подібних до тих, які вже зустрічалися нам в нашій практиці, передбачливість не має бути зарахована до філософії.

Під міркуванням я маю на увазі, враховуючи усе сказане, числення. Вичислити – значить знайти суму речей, що складаються, або визначити залишок при відніманні чого-небудь з іншого. Отже, міркувати означає те ж саме, що складати або віднімати. Якщо хто-небудь захоче додати: і те ж саме, що множити або ділити, то я нічого не матиму проти, оскільки множення – це те саме, що складання однакових доданків, а ділення – те ж, що віднімання однакових від'ємників, повторюване стільки раз, скільки це можливо. Міркування (*ratiocinatio*), таким чином, зводиться до двох розумових операцій – складання й віднімання.

Гоббс Т. К читателю. Про тело.

Избранные произведения. В 2 т. - М., 1964. - Т. I. - С. 49-60.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Які вимоги є для мислення, з допомогою якого можна пізнати Всесвіт?
2. Що за мету має філософія у пізнанні, й чому саме логіка запалює світло розуму?

3. Яку роль грає філософія, і чому вона порівнюється з призначенням хлібних злаків та вина у світі речей?
4. Чи можливе правильне міркування, і яке відношення воно має до філософії?
5. Що розуміється під міркуванням, і на чому воно ґрунтуються?

КОММЕНТАР

У трактаті «Про тіло» Гоббс показує, що філософія від народження притаманна кожній людині, бо кожен певною мірою розмірковує про якісь речі. Філософія, – за визначенням Гоббса, – є пізнання, що досягається за допомогою правильного міркування і пояснює дії, чи явища з відомих нам причин, або підстав, і навпаки, що можливо утворюють певні підстави – з відомих нам дій.

У центр філософії Томас Гоббс ставить поняття тіла. «Тіло» – це те, що має властивості, що схильне виникненню або знищенню. Природне тіло розглядається Гоббсом як математичне тіло і воно пізнається за ознаками, що вивчаються математикою. Тому в поле зору потрапляють кількісні характеристики тіл на шкоду якісні специфіці та історії їх розвитку. Природа постає як сукупність протяжних тіл, що розрізняються рухом, величиною, фігурою, положенням. Причинний зв'язок явищ, їх виникнення розкривається за допомогою з'єднання і розділення. Судження, умовиводи, висновки відбуваються завдяки використанню математичних методів. «Під міркуванням я маю на увазі обчислення. Обчислити – значить знайти суму речей, які складаються, або визначити залишок при відніманні чого-небудь з іншого. Отже, міркувати значить те ж саме, що складати та віднімати».

Саме так Гоббс розшифровує своє, на перший погляд, не цілком звичайне, але тим не менш поширене в його час і зовсім не чуже нашому часу розуміння міркування як «обчислення» думок, понять (додавання і віднімання). Ці методи Гоббс використовує як прообрази наукового мислення, універсалізує їх і поширює на все наукове пізнання.

У своїй відомій доповіді «Криза європейського людства і філософія», говорячи про причини справжньої кризи, Гуссерль звертається до історії виникнення філософії, відзначаючи, що в грецькому світі сформувалася нова установка індивіда по відношенню до навколошнього світу, наслідком якої став прорив абсолютно нового роду духовної структури, що швидко розвинулася в систематично закінчений культурний феномен, який греки називали «філософія».

ЕДМУНД ГУССЕРЛЬ. КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛЮДСТВА І ФІЛОСОФІЯ

Духовна Європа має місце народження. Я маю на увазі не географічне, в одній з країн, хоча і це теж правильно, але духовне місце народження в одній з націй і, відповідно, в окремих людях і групах тих, що належать цій нації людей. Це старогрецька нація VII і VI століть до Р. Х. У ній сформувалася нова установка індивіда по відношенню до навколошнього світу. Її наслідком стало народження, прорив абсолютно нового роду духовної структури, що швидко розвинувся в систематично закінчену культурну освіту; греки назвали його філософією. У правильному перекладі, своєму первинному сенсі, це означає не що інше, як універсальну науку про світове ціле, про всеосяжну єдність усього сущого. Дуже скоро інтерес до цілого, а отже, й питання про всеосяжне становлення й буття в становленні стало ділитися по відношенню до загальних форм і регіонів буття, і, таким чином, філософія, едина наука, розділилася на різноманітні приватні науки.

У виникненні такого роду філософії, що містить в собі усі науки, я бачу, як ні парадоксально це може прозвучати, первинний феномен духовної Європи. При найближчому розгляді, хоча воно буде з потреби коротким, скоро зніметься видимість парадоксальності.

Філософія – це назва особливого класу культурних утворень. Історичний рух, що набув стилевої форми європейської понаднації, орієнтований на нормативний образ, що лежить в нескінченості, проте який можна було б вивести шляхом чисто зовнішнього морфологічного спостереження структурних змін. Постійна спрямованість на норму внутрішньо властива інтенціональному життю окремої особи, а звідси і націям з їх особливими спільностями і, нарешті, усьому організму сполучених Європою націй. Зрозуміло, йдеться не про кожну людину, і ця спрямованість не повністю реалізується в конституйованих інтерсуб'єктивними актами особових утвореннях вищого ступеня. Але вона, так чи інакше, їм властива і реалізується як необхідний процес розвитку й поширення духу загальнозначущих норм. А це означає прогресуючу перебудову усього людства під впливом тих, що виникли у вузькому крузі й стали дієвішими ідейних утворень.

Ідеї, властиві людині смислові структури дивного нового роду, що приховують в собі інтенціональну нескінченість, є чимось абсолютно іншим, ніж реальні речі в просторі, які, вступаючи в поле людського досвіду, тим самим не стають значущими для людини як особи. Створивши першу концепцію ідеї, людина стає абсолютно новою. Її духовне буття вступає на шлях постійного оновлення. Спочатку це комунікативний рух; пробуджується новий стиль життя особи у своєму колі, а в наслідуванні й розумінні – відповідне нове становлення.

Спочатку у рамках руху (а, згодом, і окрім нього) виникає й поширюється особливе людство, яке, живучи в кінцевому, наближується до полюса нескінченості. Одночасно формується новий спосіб громадських з'єднань і нова форма постійно існуючих спільностей, духовне життя яких несе в собі, завдяки любові до ідей, виготовленню ідей і ідеальному нормуванню життя нескінченість в горизонті майбутнього: нескінченість поколінь, що оновлюються під впливом ідей. Усе це відбувається спочатку в духовному просторі однієї-єдинії грецької нації, як розвиток філософії і філософських співтовариств. Водночас в цій нації складається загальний дух культури, що тягне до себе усе людство. Так відбувається прогресуюче перетворення у форму нової історичності.

У історичному горизонті до філософії не існувало культурної форми, яка була б культурною ідеєю у вищезгаданому сенсі, знала б нескінченні завдання, ідеальні всесвіти, які в цілому і у своїх складових, а також і в методах діяльності містили б в собі сенс нескінченості.

Позанаукова, ще не зачеплена науковою культурою, є завданням і продуктом людини в кінцевому. Нескінченний горизонт, в якому вона живе, не замкнений, її праці й цілі, досягнення й діяльність, її особисті, групові, національні, міфологічні мотивації – усе здійснюється в кінцевому, досяжному навколошньому світі. Тут немає нескінченних завдань, ідеальних досягнень, нескінченість яких сама стає полем застосування сил, причому так, що свідомості трудящого воно якраз і представляється способом буття такого нескінченного поля завдань. Проте з появою грецької філософії її першим формовизначенням у послідовній ідеалізації нового сенсу нескінченості, в цьому сенсі відбувається перетворення, що далеко йде. Воно, врешті-решт, залучає до свого кола усі ідеї кінцевого, а тому усю духовну культуру й людство. У нас, європейців, тепер багато нескінченних ідей (якщо можна так висловитися) і поза філософсько-науковою сферою, проте аналогічним характером своєї нескінченості (нескінченні завдання, цілі, перевірки, істини, «істинні цінності», справжні блага, «абсолютно» значущі норми) вони зобов'язані перетворенню людства філософією з її ідеальностями. Наукова культура під знаком нескінченості означає також революціонізацію усієї культури, усього культуротворчого способу існування людства. Вона означає також революціонізацію історичності, яка тепер є історією зникнення кінцевого людства в становленні людства нескінченних завдань.

Тут ми стикаємося з тим очевидним запереченням, що філософія, наука греків, не є щось в собі виняткове, що лише з ними уперше прийшло у світ. Вони ж самі розповідали про мудрих єгиптян, вавилонян і фактично багато чому від них навчилися. Ми володіємо сьогодні безліччю робіт про індійську, китайську й інші філософії, які стоять на одну дошку з грецькою і розуміються просто як

історично різні утворення у рамках однієї таєї ж ідеї культури. Природно, немає недоліку в схожості. Проте за чисто морфологічною спільністю не можна забути про інтенціональні глибини й нехтувати найістотнішими принциповими відмінностями.

Передусім установка філософів таєї й іншої сторони, універсальна спрямованість їх інтересів в корені різні. Можна тут і там констатувати інтерес до досягнень всього світу, який в усіх варіантах, тобто і в індійській, китайській і інших філософіях, веде до універсального пізнання світу, причому всюди виражається у формі професійного життєвого інтересу і через цілком очевидну мотивацію веде до організації професійних співтовариств, де від покоління до покоління передаються і відповідно розвиваються загальні результати. Але тільки у греків ми бачимо універсальний («космологічний») життєвий інтерес в новій, по суті справи, формі «теоретичної» установки, що проявився з внутрішніх причин в новій формі спільноти філософів, учених (математики, астрономи й інші). Ці люди працюють не індивідуально, а спільно, вони пов'язані спільною роботою. Мета їх наполегливих прагнень – *theoria* і тільки *theoria*, зростання й постійне вдосконалення якої, завдяки розширенню круга тих, хто співпрацює, і дотриманню поколінь учених свідомо розглядається як нескінченне універсальне завдання. Теоретична установка історично виникла у греків.

Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология.

Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. - Mn., M., 2000. – С.635-636.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Як визначається універсальна наука про світове ціле, єдність усього сущого?
2. Шо включає в себе оновлення духовного життя, і яку роль у цьому мають ідеї?
3. Яке відношення має філософія до культури, усвідомлення ідеальних світів?
4. Виявіть призначення ідеалізації сенсу нескінченості у розвитку людства.
5. У чому роль теоретичної установки, яка виникла у греків?

КОММЕНТАР

Гуссерль визначає філософію в її первинному значенні як універсальну науку (першу науку) про світобудову, про всеосяжність єдність усього сущого. Він говорить про те, що філософія у греків з самого початку несла в собі всі науки. Однак незабаром інтерес до

цілого почав ділитися по відношенню до різних сторін буття і філософія, як єдина наука, розгалузилася на різноманітні приватні науки. У виникненні такого роду філософії, що містить у собі всі науки Гуссерль бачив споконвічний феномен духовної Європи: історичний рух, що прийняв стильову форму європейської нації, що орієнтований на розміщений в нескінченності нормативний образ, тобто – на ідеал.

Така спрямованість притаманна організму об'єднаних Європою націй, починаючи з окремої особистості з її інтенціональним життям. Це означає прогресуючу перебудову всього людства під впливом виниклих у вузькому колі та які стали дієвими ідейних утворень. І в цьому контексті Гуссерль говорить про ідеї. Гуссерль розуміє їх, на відміну від багатьох своїх попередників, в першу чергу емпіриків, які стверджували, що ідеї суть лише узагальнення чуттєвих даних, які властиві людині смислові структури дивного нового роду, що приховують в собі інтенціональні нескінченності, які представляють собою щось зовсім інше, ніж реальні речі в просторі.

Коли людина створює концепцію ідеї, вона перетворюється, стає новою людиною. Духове життя стає головним для людини, духовне буття виступає на шлях постійного оновлення, з'являється комунікативний рух, що будить новий стиль життя особистості в своєму колі. Спочатку всередині руху, а потім і поза ним поширюється, як пише Гуссерль, особливе людство, що прагне до полюса нескінченності. Це людство породжує нові ідеї, прагнучи до норми, що лежить в нескінченому майбутньому. Таким чином, постійно відбувається оновлення ідей. Гуссерль називає це нескінченістю поколінь, що оновлюються під дією ідей. Іншими словами, в історичному горизонті до філософії не існувало культурної форми, яка була б культурною ідеєю, що знала б нескінчені завдання, ідеальні, які містили б у собі сенс нескінченості. Так, за Гуссерлем, виникає феномен нового людства, у якого є особливе життєве покликання. Виникає нове внутрішнє співовариство, ми могли б сказати, співовариство чисто ідеальних інтересів – спільнота людей, що живуть філософією, об'єднаних відданістю ідеям, які всім корисні, але і всім водночас належать. Неминуче виробляється і особливого роду продукт спільноти – результат спільної роботи і критичної взаємовиручки – чиста і безумовна істина як спільне надбання.

Гуссерль приходить до висновку про те, що саме філософія робить нас європейцями, продовжуючи вирішувати своє власне нескінченне завдання – функцію вільної та універсальної теоретичної рефлексії, що охоплює всі ідеали, а також загальний ідеал. «Філософія повинна завжди виконувати в європейському людстві свою функцію архонта всього людства».

ТЕМА 2. СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ НА РАННІХ ЕТАПАХ ЦИВІЛІЗОВАНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Мета: показати основні особливості філософії Стародавнього Сходу

Питання для вивчення

1. Показати призначення текст Упанішад для давньоіндійської філософії.
2. Розкрити положення, які мали актуальність в даосизмі.
3. Пояснити основні проблеми в старокитайської філософії.

Ключові поняття і терміни: Веди, сутри, Упанішади, брахманізм, Атман, Брахман, сансара, реїнкарнація, карма, дхарма, Рита, мокша, майя, нірвана, даршани, буддизм, культ Неба, манізм, Дао, інь, ян, ци, «І-цзин», «Шу-цзин», конфуціанство, даосизм, легізм, жень, чи що, і, у-вей.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

«ІША-УПАНІШАДА» З КОМЕНТАРЕМ ШАНКАРИ

Ом. Те (вищий Брахман) – нескінченність і це (обумовлений Брахман) – нескінченність. Нескінченність (обумовлений Брахман) виходить з нескінченності вищого Брахмана. Потім, за допомогою знання, набуваючи нескінченності нескінченого (обумовленого Брахмана), вона залишається лише нескінченністю (необумовленим Брахманом)».

Введення: ведичні мантри – вірші, що починаються з Ішавасіям, не використовувалися в кармі (тобто ритуалах), оскільки вони служать розкриттю істинної природи «я» (Self), що не досягається за допомогою карми. Дійсна природа «я» полягає в його чистоті, безгрішності, єдності, вічності, нематеріальності, повсюдності і так далі, як буде показано далі (Іш. 8). Оскільки така природа суперечила б кармі, природно, що ці вірші не використовуються в кармі, адже, як визначено, ні «я», в його дійсній природі, не є створеним, змінюваним, такою, що досягається або очищається, річчю, ні його природа не є природою діючого або такого, що насолоджується, внаслідок чого воно могло б стати частиною карми. Крім того, усі Упанішади зводяться виключно до визначення істинної природи «я», і Гіта, а також Писання, що говорять про мокшу (звільнення душі), мають на увазі тільки цю мету. Відповідно до цього, усі карми пропонувалися внаслідок визнання за «я» таких якостей, як множинність, властивість бути діючим і таким, що насолоджується, а

також нечистоти, гріховності, що вважаються буденним мирським сенсом, самим собою зрозумілим. Адже люди, досвідчені в науці, пов'язаній з карма-кандою, говорять, що людина підходить для карми, коли прагне її результатів, чи відносяться вони до цього світу, проявляючись у формі піднесеності (тобто влада), або ж до наступного, у формі небес. Коли він думає про себе: «Я двічі народжена людина, вільна від таких вад, як одноокість або наявність горба, що перешкоджають праву людини на карму». Тому ці вірші усувають природжене невідання за допомогою розкриття істинної природи «я» і створення тим самим знання про єдність. «Я», що викорінює скорботи, помилки, що є засобом, властивим сансарі. Ми коротко пояснимо ці ведичні вірші, які були визначені здатними вивчати предмет обговорення, а також відношення між ведичним текстом і предметом обговорення, як і мету.

1. Той, хто бажає звільнення, мокші, – здатний вивчати тогожність індивідуального й абсолютноного «я»/Брахмана – предмет обговорення; відношення ведичного тексту й предмета обговорення полягає в тому, що перший розкриває друге. Метою є усунення невідання й досягнення вищого блаженства – Ніrvани.

6. Хто бачить усіх істот у своєму власному «я», і власне «я» – в усіх істотах, в силу цього (усвідомлення) не відчуває ненависті.

Йах, той, хто саннийасин, той бажає бути звільненим; анупашийати – бачить; сарвани бхутани, усі істоти, починаючи з неуявленного й закінчуєчи нерухомим; (як існуючих) атмани ева, в самому власному «я», тобто він не бачить їх в якості відмінних від свого «я» – сарвабхутешу ча, і в усіх цих істотах; бачить атманам, власне «я» – бачить «я» цих істот, як своє власне «я». Таким чином: «В точності як я, Душа тіла, яка є сукупність причин і наслідків, є спостерігачем усього сприйманого, є джерелом його свідомості, є чистим і необумовленим, подібно до цього, в цьому самому моєму аспекті, «я» є Душою (Атманом) усіх, починаючи з неуявленного, і закінчуєчи нерухомим». Він той, хто таким чином усвідомлює необумовлене «я» в усіх істотах, завдяки такому баченню; на виджугупсате, не відчуває ненависті. Це лише повторення відомого факту. Адже з життєвого досвіду відомо, що всілякі негативні відчуття приходять до того, хто бачить щось як погане і відмінне від себе самого. Але для того, хто бачить тільки абсолютно чисте «я», як нерозривну суть, немає об'єкту, який міг би стати причиною негативного відчуття. Тому він не ненавидить. Немає множини, немає нічого «іншого», оскільки усе єдино.

7. Коли для того, хто усвідомив (людини) усі істоти стали його «я», яка ілюзія й печаль можуть бути для того, хто бачить єдність? Або ж «я», що усвідомило, для кого усі істоти стали «я», яка ілюзія й печаль можуть бути у такого, хто бачить єдність?

Коли для людини, яка усвідомила (або ж у вищезгаданому «я» людини, що усвідомила); сарвани бхутани, усі ці істоти; атма ева абхут, стали єдино власними «я» в результаті усвідомлення вищого «я»; татра, тоді (чи – для цього «я»); ках моах, кахшоках, яка ілюзія й печаль можуть бути? Печаль і ілюзія існують для неосвіченої людини, що не осягає насіння бажання й дій, але не анупашайатах екатвам, для людини, свідома єдність того «я», яке чисте, подібна до простору. Тим, що за допомогою данного питання (яка ілюзія й печаль можуть бути?) була виражена неможливість горя й помилки, наслідків невідання, *ipso facto* було показане повне викорінювання мирського існування (тобто сансари), разом з його причиною.

«Іша-Упанишада»
с комментарием Шанкары.
<http://sankara.narod.ru/isha.html>

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Поясніть наявність трьох Брахманів, їх відношення між собою: чи тогожні вони?
2. Яке призначення має трактовка декількох проявів Брахманів до розуміння буття як існуючого, визначаючого існування та його основи?
3. У чому є природа «я», і як вона досягається?
4. Що таке карма, і у чому вона має своє призначення?
5. Що треба зробити, щоб звільнитися?
6. Хто не має ненависті, яке значення для цього має ототожнення себе з істотами?
7. Чому немає печалі, коли є усвідомлення своєї єдності зі всіма істотами?

КОММЕНТАР

Починаючи вивчати текст «Іша-упанішад», необхідно для найбільш цілісного розуміння враховувати їх переважно релігійну складову. Наприклад, сама назва «Іша» походить від слів, з яких починається текст упанішад, що буквально означає «населений (оповитий)» Господом». Її основною ідеєю є залежність світу від Бога. Вона акцентує увагу на зв'язку світу й особистісного Бога, а не на абстрактній ідеї Абсолюту. «Іша» носить виражений антиінтелектуалістський характер і вчить, що життя в світі і життя у Богові нероздільні. В даному випадку сама назва говорить про те, що упанішада повинна вказувати на особистісного Бога. Все, про що йдеться в тексті, має розглядатися саме в цьому контексті.

Текст складається з вісімнадцяти віршів (шлок) і є одним з найкоротших серед текстів упанішад. З першої ж шлочки «Іша»

приділяє значну увагу питанню про життя та діяльність людини у світі. Починається вона з ідеї залежності непостійного, проявленого світу від Бога. Йдеться про те, що світ «населений (оповитий)» Богом і людина повинна насолоджуватися через зречення, не прагнучи до «чужого добра», тобто не прагнучи до того, що їй не належить, взагалі не прагнучи до якого-небудь людського володіння. Це означає зречення від плодів діяльності через відмову – оскільки все, що є, належить лише Богу. Пізнання, етика і метафізика – всі вони висвітлюють єдиний шлях до бессмерття. Зречення тут пропонується як відмова від мінливості світу і пошук постійних основ.

Проблемі пізнання в «Іша» присвячені шоста та сьома шлочки, в яких пізнання реальності будь-якими конкретними пізнавальними засобами і методами ставиться під сумнів. Вона вказує на обмеженість як позитивного знання, так і його заперечення. Ці шляхи доповнюють один одного, але ні першим, ні другим не слід зловживати. Шоста і сьома шлочки називають результатами істинного пізнання бачення *істинної сутності речей*, гармонійне сприйняття навколошнього світу і щасливе існування в ньому.

Атман в його найпростішому побутовому розумінні означає «я», або самість. Тому в шлоках все суще постає як відображення нашого сприйняття, його здібностей і досвіду. Людина не може вийти за їх межі, так само як і за межі власної картини світу. Тому і протиріччя існують лише в людській самості, а не в самому світі, де немає причин для антагонізму. Розуміння Атмана виражає ступінь духовної досконалості. Людина може розуміти під Атманом («Я») те «я», з яким він себе ототожнює. Але лише деякі здатні побачити й відчути у власному «я» «Я» Бога, що ховається в серці всіх істот і в сутності всіх речей. Тільки ті, хто досяг такого розуміння, не матимуть ненависті і протиріч. Подібний стан почуттів і бачення є наслідком здобуття духовної досконалості, нехай навіть у короткочасному самадхі (цілісність, всеедність).

ЛАО ЦЗИ. ДАО ДЕ ЦЗИН

1.

Не пояснити словами істинне Дао
Лишє слово сказане – не істинно воно.
Те, що без імені – Землі і Неба таємниця
Що з ім'ям – визначенім народжено.
Те ю інше разом, суть і іменування –
Є якнайглибшої істини зерно.

Лишє пристрасті затруднюють розуміння.
Вільний від пристрастей осягне суть

Приховану в явищі форм випадкових.
Від слова до суті – до дива Шляху.

2.

Добро і зло – питання визначення.
Присвоївши ім'я, ми, тим самим, міру задаємо.
Є краса лише там, де є потворність для порівняння
І смерть лише як не-життя ми усвідомлюємо.
Довго або коротко – ми бачимо у відношенні.
Осягнувши низьке – високе поняття створюємо.
За звуком потрібний звук, щоб музика звучала.
Початок є кінець минулого початку.

Тому мудрець здійснює в недіянні
Учивши безмовно, наслідує вчення без слів
Він створює, але не прагне до володіння
І, не беручи участь, творить рух знову.
Так, без зусиль, породжує зміни
І не пишаючись успіхом здійснення,
Він не втрачає пошану і любов.

3.

Коли б знання не вселяло шанування –
Хто став би сперечатися із-за правоти своєї?
Коли б цінність не спокушала володінням –
Хто став би злодієм заради дорогих речей?
Коли б не був на видноті об'єкт бажання –
Що схвилювало б серця людей?

Тому мудрець, беручись за управління,
Прагне людей не одягнути й нагодувати,
Але знищити в них і знання, і прагнення
Ослабити волю, пристрасті остудити.
А ті, хто знає, не тривожать нехай народ.
Лишє недіяння до спокою веде.

4.

Непросто Дао дати визначення.
Що безтілесно – в тому джерело усіх речей.
Воно порожнє – але нескінченно в проявах
Само без форми – основа форми усій.
Бездонне – причина усіх явищ!

Реальної речі немає, придатної для порівняння.
Усе існуюче – як порошинка поряд з ним.
Бліск Дао, прозорливість, хвилювання
Порівнянні тільки з хаосом самим.
Воно – попередник початку усіх начал.
Не знаю, що або хто його створив.

5.

Земля і Небо дивляться на страждання байдуже.
До гуманності Природа не схильна
І не намагається, в співчутті до нещасних,
Міняти одвічний хід речей Цього.
Так і мудрець, закони наслідуючи Природи,
У гуманності не бачить користі для народу
Його природне життя цінуючи.

Є речі, застосування яких залежить від порожнечі,
Як флейта, наприклад, або ковальське хутро
Чим більше порожнечі, тим більше в них свободи для руху
Чим більше в них руху, тим більше користі в них.
Так і простір між небом і землею
Як флейта або хутро, прекрасне порожнечею.

Не треба це довго обговорювати
У всьому корисно міру дотримувати.

Дао дэ цзын. – М., 2009. – С. 7-10.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Які характеристики буття позначені у Дао, і як вони відносяться між собою?
2. Чи допомагають пристрасті зrozуміти Шлях, якщо ні, то чому?
3. Чому позначення добра і зла розглядається як втручання у буття, у чому необхідність недіяння?
4. Чому при керуванні треба знищити знання і прагнення, волю і пристрасті?
5. Чому не можна позначити Дао, можливо його бездонність є причиною?
6. Пояснить, яким чином не виправдовується гуманність, і що визначається як вища цінність?

КОММЕНТАР

У трактаті Дао де цзин (IV-III ст. до н. е.) викладаються основи даосизму, філософії Лао Цзи. У центрі доктрини – вчення про велике Дао, загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди і в усьому, завжди і безмежно. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і невідчутне, недоступне органам почуттів, постійне й невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Пізнати Дао, слідувати йому, злитися з ним – у цьому сенсі, мета і щастя життя. Для осягнення Дао рекомендується недіяння, безмовність, спокій, поміркованість і безпристрасність, які дарують злиття з Дао. Мова «Дао Де цзин» дещо відрізняється від класичної мови того часу, у ній нерідко опущені службові слова і зв'язки, від чого трактат нерідко допускає неоднозначне тлумачення. У різних даоських школах відомі сотні коментарів на «Дао Де цзин». Опублікована численна кількість перекладів на інші мови, які місцями істотно різняться. Рукопис містить 5000 ієрогліфів та складається з 81 вірша (чжан).

1 чжан

У перших рядках своєї книги Лао Цзи говорить про головне, про те, що відрізняє людину Дао від інших людей. Для неї головна мета завжди «абстрактна», тому що нескінчenna і невичерпна, і що б вона не робила, ніяка «конкретна» мета не може від неї затулити сяючих горизонтів Безмежного. Головним учителем для людини Дао завжди є саме життя. Не випадково мислителі Стародавнього Китаю для вираження мінливої суті Всесвіту взяли ієрогліф «дао», що означає буквально «шлях, дорога, вести за собою, говорити, текти». Ця головна мета – вчитися жити, рости і оновлюватися, і на цьому Шляху всі досягнення є лише певними етапами, що відкривають нові горизонти. Тим самим вони хотіли сказати, що Шлях Світу – це і є Світ, – вічно живий потік, що тягнеться з Нескінченності в Нескінченністі.

2 чжан

На перший погляд тут подано умови досягнення прихованіх речей світу (невпинно звільнятися від прагнень), а також причина того, що не дає досягти прихованого, що утримує людину «на поверхні» (усі нові праґнення до мети). Однак, подальше розгортання тексту, фактично, зрівнює «кі те, і інше» перед обличчям Дао, тому, що вони суть різні прояви одного і того ж. За Лао Цзи, головна суть Дао полягає не в суворому виконанні будь-яких «конкретних» завдань, а в тому, щоб «бачити в чудовому чудесне», без набуття цього стану духу, все, що б ти не робив, буде порожнім і нудним. «Знання без слів» – тут мається на увазі той рід занять, який найчастіше перебуває за межами уваги середньої людини, що користується у своєму житті переважно «знанням за допомогою слів», тобто знанням розсудливим. Саме рух у

бік «знання без слів» є, по Лао Цзи, одним з основних моментів практики Дао. Саме воно є найбільш ефективним в ситуації, що вимагає активних дій, тоді як розум в критичний момент витрачає час даремно, думаючи за допомогою слів. Шлях до цього лежить через те, що Лао Цзи називає «звільнення від знань», від того вантажу усталених думок і поглядів, який робить можливим всякий рух вперед. Саме рух у бік «знання без слів» є, на думку Лао Цзи, одним з основних моментів практики Дао.

3 чжан

У цій главі викладаються, принципи «заспокоєння народу». Мудрий правитель, вважає Лао Цзи, той хто не підбурює людей до суперництва, не зваблює їх нагородами та не залякує покараннями. Зрештою і те, й інше безглуздо: лиходія ніякими покарання не настрашити, а порядна людина і без нагород буде трудитися чесно. Мета мудрого правління полягає у досягненні або, скоріше, поверненні до органічної цілісності життя. Для цього потрібне розумне обмеження претензій розуму – джерела надмірних бажань. Великий Шлях світобудови виключає всяке насилля, і сам собою здійснюється там, де немає спокус, породжуваних багатством, владою або славою. Політики ж, які закликають до «прогресивному розвитку» і «громадським ініціативам», просто не відають, що роблять: рано чи пізно вони стануть жертвою власної короткозорості.

4 чжан

Тут висвітлюється низка фундаментальних положень феноменології Дао. Шлях як онтологічна первинність і діяльна безпредметність, його властивість передувати всьому сущому, його уподібнення «пилу» (порошинці) і, нарешті, «великий сумнів», супутній моменту самопізнання безпредметного духу, який зумовлює світ культури, не переходячи в нього.

5 чжан

Люди створюють свій світ із того, що знають, і захищають його своїми словами. Для мислителя, настільки непохитно відданого правді, як Лао Цзи, людська мова саме в тій мірі, в якій вона покликана виправдати все «людське», є тільки спроба заговорити реальність, яка зовсім не зобов'язана відповідати людським бажанням. Даремно люди переконують себе, що володіють життям. Насправді життя володіє ними, даючи кожному його шанс пройти своє коло в його вічному хороводі – і піти навіки. Але триматися середини в бутті, входити в себе – це заняття, яке не має кінця і краю. У глибині непорушного спокою, де людське в нас сходиться з небесним, ми існуємо воїстину.

КОНФУЦІЙ. ЛУНЬ ЮЙ

ГЛАВА ПЕРША. «Вчиться і...»

1. Учитель сказав: «Вчитися і час від часу повторювати вивчене, хіба це не приємно? Зустріти друга, прибулого здалека, хіба це не радісно? Людина залишається в невідомості і не відчуває образи, хіба це не благородна людина?»

2. Ю-цзи сказав: «Мало людей, які, будучи шанобливими до батьків і шанобливими до старших братів, люблять виступати проти вищестоящих. Зовсім немає людей, які не люблять виступати проти вищестоящих, але люблять сіяти смуту. Благородна людина прямує до основи. Коли вона її досягає, перед нею відкривається правильний шлях. Шанобливість до батьків і шанобливість до старших братів – це основа людинолюбства».

3. Учитель сказав: «У людей з красивими словами і чудовими манерами мало людинолюбства».

4. Цзэн-цзи сказав: «Я щодня перевіряю себе в трьох стосунках: чи віддано служу людям, чи щирій в стосунках з друзями, чи повторюю заповіді учителя»?

5. Учитель сказав: «Управляючи царством, що має тисячу бойових колісниць, слід серйозно відноситися до справи і спиратися на довіру, економити у витратах і піклуватися про людей, використовувати народ у відповідний час».

6. Учитель сказав: «Молоді люди повинні у дома проявляти шанобливість до батьків, а поза ним – шанобливість до старших, серйозно і чесно відноситися до справи, безмежно любити народ і зближуватися з людинолюбними людьми. Якщо після здійснення усього цього у них залишаться сили, їх можна витрачати на читання книг».

7. Цзи-ся сказав: «Якщо хто-небудь замість любові до прекрасного обирає пошану до мудрості, віддає усі свої сили служінню батькам, не щадить свого життя, служить государеві, правдивий в стосунках з друзями, то, хоча про нього і говорять, що він не має ученості, я обов'язково назву його вченовою людиною».

8. Учитель сказав: «Якщо благодородна людина не поводиться з гідністю, вона не має авторитету, і, хоча вона і вчиться, її знання не міцні. Прагни відданості і щирості, не май друзів, які б поступалися

тобі (в моральному відношенні). Зробивши помилку, не бійся її виправити».

9. Цзэн-цзи сказав: «Якщо належним чином ставитися до поховання батьків і шанувати пам'ять предків, то мораль в народі усе більш зміцнюватиметься».

10. Цзи-цинь запитав Цзи-гуну: «Коли учитель прибував в яке-небудь царство, він обов'язково хотів почути, як воно управляється. Він сам запитував про це або ж йому розповідали? Цзи-гун відповів: «Учитель був м'який, доброзичливий, чесний, бережливий, поступливий і завдяки цьому дізнавався про управління. Він досягав цього не так, як інші».

11. Учитель сказав: «Якщо за життя батька наслідувати його волю, а після його смерті – його вчинки і протягом трьох років не змінювати порядків, заведених батьком, то це можна назвати синівською шаноблизістю».

12. Ю-цзи сказав: «Використання ритуалу цінне тому, що воно приводить людей до згоди. Шлях древніх правителів був прекрасний. Свої великі й малі справи вони здійснювали відповідно до ритуалу. Здійснювати те, що не можна робити, і при цьому на користь згоди прагнути до нього, не удаочись до ритуалу для обмеження цього вчинку, – так поступати не можна».

13. Ю-цзи сказав: «Якщо в широті людина близька до боргу, її словам можна вірити. Якщо в повазі вона близька до ритуалу, її не слід ганьбити. Якщо вона не втратила родинних почуттів, на неї можна покластися».

14. Учитель сказав: «Коли благородна людина помірна в їжі, не прагне до зручності в житлі, моторна в справах, стримана в розмовах і, щоб удосконалити себе, зближується з людьми, що мають правильні принципи, про неї можна сказати, що вона любить вчитися».

15. Цзи-гун запитав: «Чи добре, якщо бідняк не підлабузнюються, а багач не зазнається? Учитель відповів: «Добре, але не так, як би бідняк випробовував радість, а багач любив ритуал». Цзи-гун запитав: «Чи не про це говориться в «Ши цзин»: (слонову кістку) спочатку ріжуть, а потім обробляють, (яшму) спочатку вирізують, а потім відшліфовують». Учитель відповів: «З вами можна почати розмову про «Ши цзин». Коли я говорю вам про що-небудь, що здійснилося у минулому, ви вже знаєте, що послідує в майбутньому».

16. Учитель сказав: «Не турбуйся про те, що люди тебе не знають, турбуйся про те, що ти не знаєш людей».

ГЛАВА ДРУГА. «Здійснити управління»

1. Учитель сказав: «Правлячий за допомогою добродетелей подібний до полярної зірки, яка займає своє місце в оточенні сузір'їв».

2. Учитель сказав: «Якщо висловити однією фразою сенс трьохсот віршів «Ши цзин», то можна сказати, що в них немає порочних думок».

3. Учитель сказав: «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилятися від покарань і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою добродетелей й підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і віправиться».

4. Учитель сказав: «В п'ятнадцять років я обернув свої помисли до навчання. У тридцять років я набув самостійності. У сорок років звільнився від сумнівів. У п'ятдесят років я пізнав волю неба. У шістдесят років навчився відрізняти правду від неправди. У сімдесят років я став наслідувати бажання моого серця і не порушував ритуалу».

*Конфуций. Суждения и беседы.
— М., СПб., 2004. — С.5-12.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

- Чому є необхідність вчення, і чому треба вчитися?
- Що може бути основою існування благородної людини, і яким чином вона відноситься до людей?
- Як пошана до батьків створює умови для справжнього існування?
- Яке значення має гідність у відношенні до людей?
- Чому шанування ритуалу приводить людей до згоди?
- За що можна поважати людину, вірити їй?
- Які відношення вірні між багатим і бідним, чому?
- Які переваги має той, хто править за допомогою добродетелей?

КОММЕНТАР

«Лунь юй» – «Вислови» – найбільш надійний пам'ятник, що передає переконання Конфуція. Він розділяє людей на три етичні категорії: цзюнь цзи, сяо жень і сяо жень. Цзюнь цзи – благородний чоловік, досконала людина, що має людинолюбство і почуття обов'язку. Жене – маленька людина або людина з маленькою букви,

жень – середня людина, що потенційно може стати або тим, або іншим.

Основою правил поведінки людей, на думку Конфуція, повинно бути сяо – синівська шанобливість, яка разом з любов'ю до старших братів була основою людинолюбства.

Управління державою і суспільством базується на, правилах, що придбали функцію закону. Для того, щоб підтримати управління, засноване на правилах поведінки, Конфуцій висунув вимогу про «виправлення імен», тобто про відповідність слів реаліям, намагаючись тим самим привести дійсність в належний порядок.

Згідно з вченням Конфуція, ідеальні правила існували тільки в давнину, тому саме тоді у Піднебесній панував порядок. На це «золоте століття», у минулe і орієнтував мислитель свою модель держави.

Вчення Конфуція є вчення про управління людьми за допомогою визначення деякої ідеальної особи (Цзюнь-цзи). Головне завдання – культивування внутрішнього життя відповідно до принципів і приписів, такими, наприклад, як принцип гуманності, справедливості, синівської шанобливості і так далі. Освоєння методів управління з допомогою практичній реалізації норм моральної і культурної поведінки, зафікованих в так званих правилах «лі». При цьому методи внутрішнього вдосконалення поєднуються з методами впливу «ззовні» і допомогою ритуалів, музики, декламації канонічних текстів і так далі. Виділяється необхідність строгого ретельного самоаналізу. Не випадково один з учнів Конфуція задається питанням: чи «був я до кінця відданим людям»? У свою чергу Конфуцій закликає оцінювати себе: «Коли бачиш мудреця, думай про те, щоб уподобнитися йому; коли бачиш безглазду людину, піддай себе внутрішньому аналізу». Оцінка себе повинна стати основою для вдосконалення. «Не бійся виправляти свої помилки», – говорив Конфуцій. Поступово він повинен наблизатися до образу моральної поведінки – цзюнь-цзи. У зворотному випадку буде рости злі помисли. Заклик до вдосконалення виражається також у вимозі «направити свою воля на досягненні Шляху (Дао)». Не слід забувати, що ідеал цзюнь-цзи вважався важко досягаємим. Конфуцій говорив, що він тільки до сімдесяти років «став наслідувати бажання свого серця, її порушуючи при цьому «чи» правила. Головна відмінність «благородного чоловіка» від аморальної «низької» людини полягає в особливостях вимог: «Благородна людина вимогливий до себе, низька людина вимоглива до інших». Підкреслюється, що майже кожен здатний змінитися до кращого. «Не міняються тільки наймудріші і найбезглазіші», – говорить Конфуцій. Основна мета полягає в пригнічення злого («звіриного») в людині і розвиток в собі доброго («гуманного»). Головною основою людини виділяється жень (гуманність), а вторинною від неї оголошуються усі інші доброчесності – і (borg, справедливість), сяо (синова шанобливість), ди (повага до старших братів) і так далі.

Заклик не забувати про гуманність утілювався в наступних вимогах: зберігати внутрішній спокій, витримку навіть в самих екстремальних ситуаціях, тобто набути незворушності духу (бу-ду-синь). Конфуцій підкреслював, що навіть в особистому житті цзюнь-цзи не повинен допускати ніякої недбайливості, недбалості, лінощів, не кажучи вже про виконання службових обов'язків: «Управляючи державою, що має тисячу бойових колісниць, треба віднестися до справи з вірою і благоговійною зосередженістю». Конфуцій схвально відзначався про «людей, що живуть в самоті і зміцнюючих свою волю (чжи), щоб гідно виконати свій борг».

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Мета: розкрити своєрідність постановки та вирішення проблем онтології, гносеології та етики у філософії античності.

Питання для вивчення

1. Розкрити еволюцію натурфілософських поглядів давніх греків.
2. Показати значимість платонівської трактовки буття.
3. Виявити основні проблемні питання онтології Аристотеля.

Ключові поняття і терміни:

Міф, полісна система, натурфілософія, фізис (природа), логос, космоцентризм, буття, архе, апейрон, число, атом, вода, земля, вогонь, повітря, діалектика, ідеалізм, майєвтика, людина, душа, ідея (ейдос), світ ідей, світ речей, анамнесіс (пригадування), форма, матерія, рух, причина, сутність, першодвигун, метафізика.

Тексти для конспектування та дискусії:

ПАРМЕНІД. «ПРО ПРИРОДУ»

Нині скажу я, а ти сприйми мое слово, почувши
Що за шляхи дослідження єдино мислити можливо.
Перший свідчить, що «є» і «не бути ніяк неможливо»:
Це – шлях Переконання (яке Істини супутник).

Шлях другий – що «не є» і «не бути повинно неминуче»:
Ця стежка, говорю я тобі, абсолютно безвісна,
Бо те, чого немає, не можна ні пізнати (не вдастися),
Ні пояснити...

Бо мислити – те ж, що бути...
Можна лише те говорити і мислити, що є; буття адже
Є, а ніщо не є: прошу тебе це обдумати.
Раніше тебе від цього відвертаю шляху дослідження,

А потім від того, де люди, позбавлені знання,
Бродять з двома головами. Безпорадність жалюгідна править
У їх грудях розумом, що заблукав, а вони в подиві
Кидаються, глухі і сліпі, невиразні натовпи.

Якими «бути» і «не бути» одним визначаються і тим самим
І не тим, але усе йде назад негайно.
Ні, ніколи не змусити це: «не-сущий сущий».

Але відверни свою думку від цього шляху дослідження,

Та не спонукає тебе на нього великодосвідчена навичка
Оком безцільним витріщатися, і слухати вухом, що шумить

І мовою відчувати. Розсуди аргумент, що багато сперечаетсяся
З розумом, мною приведений. Один тільки шлях залишається,
«Свідчу» на нім – прийме дуже багато різних,
Що ненародженим повинне воно бути і що не гине також,

Цілим, єдинородним, бездоріжним і досконалим.
І не «було» воно, і не «буде», раз нині усе відразу
«Є», одне, суцільне. Не знайдеш йому ти народження.
Як, звідки виросло? З не-сущого? Так не дозволю

Я ні сказати, ні помислити: немислимо, невимовно
Є, що не є. Та і що за нужда б його спонукала
Пізніше швидше, ніж раніше, розпочавши ні з чого, з'являтися?
Так що або бути завжди, або не бути ніколи йому повинно.

Але і з сущого не дозволить переконання сила
Окрім нього самого, виникати нічому. Через те
Правда його не пустила народжуватися, ослабивши окови
Чи гинути, але тримає міцно. Рішення – ось у чому:
Є або не є? Так от, вирішено, як і необхідно,
Шлях другий відкинути як немислимий і безіменний (неправдивий
цей шлях), а перший визнати за сущий і вірний.

Як може «бути потім» те, що є, як могло б
«бути у минулому»?
«Було» – означає не є, не є, якщо «колись буде».
Так згасло народження і без вісті загибель пропала.

І неділимо воно, якщо цілком подібно:
Тут ось – не більше його анітрохи, а там ось – не менше,
Що виключило б похибку, але усе наповнено сущим.
Усе безперервно тим самим: зімкнулося суще з сущим.

Але у межах великих оков воно нерухоме,
Безвладне і безупинне: народження і загибель
Геть відкинуті – їх відбив безпомилковий аргумент.
Те ж, на місці одному, впокоївшись в собі, перебуває

І буде так постійно: могутня Ананке
Тримає в оковах меж, що кругом його замикають,

Бо не можна буття незавершеним бути і не повинно:
Немає нужди у нього, а будь, усього б потребувало.
Те ж саме – думка і те, про що думка виникає

Бо без буття, про яке її прорікають
Думки тобі не знайти. Бо немає і не буде іншого
Понад буття нічого: доля його прикувала
Бути цільним, нерухомим. Тому ім'ям буде
Усе, що прийняли люди, за істину те вважаючи:

«Бути і не бути», «народжуватися на світ і гинути безслідно»,
«Переміщатися» і «колір змінювати сліпуче яскравий».
Але, оскільки є крайня межа, вона завершена
Звідусіль, подібно до брили круглої Кулі,
Від середини скрізь рівносильне, бо не більше
Але і не менше ось тут повинно його бути, ніж тут.
Бо немає ні не-сущого, яке йому завадило б
З рівним змикатися, ні сущого, так щоб тут його було
Більше, менше – там, раз усе воно невразливе.
Бо звідусіль дорівнює собі, однорідно в межах.

Парменід. О природе
// Фрагменты ранних греческих философов. – М., 1989. – С. 24-27.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Визнання якого переконання передбачає шлях істини, і що йому суперечить?
2. Які наслідки загрожують людям, коли вони не розрізняють існуюче та неіснуюче?
3. Які висновки можна зробити з положення, що є тільки те, що є?
4. Чому з сущого нічого не може виникати?
5. Яким чином знищується проблема розвитку, і з якої причини?
6. Чому буття не може бути незавершеним?
7. Яка роль призначена богині необхідності Ананке?

КОММЕНТАР

Філософське вчення Парменіда про буття викладено у творі «Про природу», від цієї філософської поеми цілком зберігся «Пролог», значні фрагменти з першої частини і деякі шматки з другої частини.

У першій частині Парменід викладає вчення про справжнє і осяжне розумом буття. По суті, тут ставляться дві найважливіші філософські проблеми: питання про відношення буття і небуття, а також питання про відношення буття і мислення.

Парменід вперше в античній філософії призводить логічні докази на користь своєї думки, бо до нього філософи або проголошували істини, або спиралися на аналогії і метафори, як, наприклад, Геракліт. Наприклад, головний доказ неіснування небуття в тому, що його неможливо пізнати, неможливо виразити в слові. Небуття – немислимє, невимовне, отже воно не може існувати. Більш того, сама думка про небуття є доказом того, що небуття не існує. Думка про небуття припускає існування даного небуття, бо, інакше не було б про що і мислити. Значить небуття існує. Але якщо небуття існує, то воно в такому випадку є буттям.

Отже, сама думка про існування небуття доводить якраз протилежне – те, що небуття не існує. Існує ж лише тільки те, що мислимо і виразність у словах, тобто буття. І тоді виходить, що «мислити – те ж, що бути». У цій фразі Парменід формулює ідею збігу, тотожності буття і мислення. Більше того, саме головний доказ існування буття і полягає в тому, що його можна осмислити.

ПЛАТОН СОФІСТ

Чужоземець. Одні усе стягують з неба і області невидимого на землю, ніби обіймаючи руками дуби і скелі. Вхопившись за усе подібне, вони стверджують ніби існує тільки те, що допускає дотик, і визнають тіла й буття за одне й те ж. Усіх же тих, хто говорить, ніби існує щось безтілесне, вони обливають презирством, більш ні за що не бажаючи чути.

Теетет. Ти назвав жахливих людей, адже з багатьма з них трапляється зустрічатися і мені.

Чужоземець. Тому-то ті, хто з ними вступає в суперечку, передбачливо захищаються ніби згори, звідкись з невидимого, рішуче наполягаючи на тому, що істинне буття – це деякі осягнені і безтілесні ідеї. Тіла ж, про які говорять ці люди, і те, що вони називають істиною, вони, розкладаючи у своїх міркуваннях на дрібні частини, називають не буттям, а чимось рухливим, становленням. Відносно цього між обома сторонами, Теетет, завжди відбувається найсильніша боротьба.

ПАРМЕНІД

– Приймаю твою поправку, – сказав Сократ, – і вважаю, що справа йде так, як ти говориш. Але скажи мені ось що: чи не визнаєш ти, що існує сама по собі деяка ідея подібності, а також інша, протилежна до неї, – ідея неподоби? Щодо цих двох ідей залучаємося і я, і ти, ї усе інше, що ми називаємо багатьом?

ДЕРЖАВА

Ми вважаємо, що є багато красивих речей, багато благ, і ми розмежовуємо їх за допомогою визначення.

— Так, ми так вважаємо.

— А також, що прекрасне само по собі, благо само по собі відносно усіх речей, хоча ми і визнаємо, що їх багато. А що таке кожна річ, ми вже визначаємо відповідно до єдиної ідеї дляожної речі.

— Так, це так.

— І ми говоримо, що ті речі можна бачити, але не мислити. Ідеї ж, навпаки, можна мислити, але не бачити.

— Звичайно.

— Хочеш, ми почнемо розбір звідси, за допомогою звичайного нашого методу: дляожної безлічі речей, що називають одним ім'ям, ми зазвичай встановлюємо тільки один певний вид. Розумієш?

— Розумію.

— Візьмемо і тепер яку тобі угодну множину. Ну, якщо хочеш, наприклад, ліжок і столів на світі множина.

— Звичайно.

— Але ідей цих предметів тільки дві — одна для ліжка й одна для столу.

— Так.

— І зазвичай ми говоримо, що майстер виготовляє ту або іншу річ, вдивляючись в її ідею: один робить ліжка, інший — столи, потрібні нам, і те ж саме і в інших випадках. Але ніхто з майстрів не створює саме ідею. Хіба він це може?

— Жодним чином.

Отже, якщо ми не в змозі уловити благо однією ідеєю, то упіймаємо його трьома — красою, співмірністю й істиною. Склавши їх ніби воєдино, ми скажемо, що це і є дійсна причина того, що міститься в суміші, і завдяки її доброті сама суміш стає благом.

Хто, що наставляється на шляху любові, в правильному порядку споглядатиме прекрасне, той, досягнувши кінця цього шляху, раптом побачить щось дивне і прекрасне за природою, те саме. Сократ, заради чого і були зроблені усі попередні праці. Щось, по-перше, вічне, що не знає ні народження, ні загибелі, ні зростання, ні зубожіння, а по-друге, не в чомусь прекрасне, а в чомусь потворне, не колись, десь, для когось і порівняно з чимось прекрасне, а в інший час, іншому місці, для іншого і порівняно з іншим потворне. Прекрасне це з'явиться йому не у вигляді якоїсь особи, рук або іншої частини тіла, не у вигляді якоїсь мови або знання, не в чомусь іншому, будь то тварина, Земля, небо або ще що-небудь, а само по собі, завжди в самому собі однакове. Всі ж інші різновиди прекрасного причетні до нього таким чином, що вони виникають і гинуть, а його не стає ні більше, ні менше, і ніяких дій вони не випробовує.

МЕНОН

Так от, вважай, що є двоє володарів, як ми і говорили: один – над усіма родами й областями, що осягаються, інший, навпаки, над усім зrimim – не хочу називати це небом, щоб тобі не здавалося, ніби я якось мудрію зі словами. Засвоїв ти ці два види, зrimий і той, що осягається? Засвої.

А раз душа бессмертна, часто народжується і бачила усе і тут, і в Аїді, то немає нічого такого, чого б вона не пізнала. Тому нічого дивного немає в тому, що і щодо добroчесності, і щодо усього іншого вона здатна згадати те, що раніше їй було відомо. І раз усе в природі один одному споріднено, а Душа усе пізнала, ніщо не заважає тому, хто згадав що-небудь одне, – люди називають це пізнанням, – самому знайти і усе інше, якщо тільки він буде мужнім і невтомним у пошуках: адже шукати і пізнавати – це і означає пригадувати.

ФЕДР

Небесну область не оспівав ніхто з тутешніх поетів, та й ніколи не оспіває належним чином. Вона ж ось яка (адже потрібно нарешті наважитися сказати істину, особливо коли говориш про неї): цю область займає безбарвна, без контурів, невідчутна суть, достовірно існуюча, зrimа лише керманичеві душі – розуму. На неї-то і спрямований істинний рід знання.

Але душа, що ніколи не бачила істини, не прийме такого образу, адже людина повинна осягати її відповідно до ідеї, що витікає від багатьох чуттєвих сприйняття, але що зводиться розумом воєдино. А це є пригадування того, що колись бачила наша душа, коли вона супроводила Бога, звисока дивилася на те, що ми тепер називаемо буттям, і піdnімалася до справжнього буття. Тому по справедливості окриляється тільки розум філософа: у нього завжди, у міру його сил, пам'ять обернена на те, чим обожествляється Бог. Тільки людина, що правильно користується такими спогадами, завжди посвячена в досконалі тайнства, стає достовірно здійсненою.

ДЕРЖАВА

Проте ти хочеш встановити, що буття і усе, що осягається за допомогою діалектики, можна споглядати ясніше, ніж те, що розглядається за допомогою тільки так званих наук, які виходять з припущення. Правда, і такі дослідження бувають вимушенні споглядати область, що осягається за допомогою розсудку, а не за допомогою відчуттів. Але оскільки вони розглядають її на підставі своїх припущення, не звертаючись до першооснови, то, по-твоєму, вони і не можуть осягнути її розумом, хоча вона цілком осягається, якщо

осягнути її першооснову. Розумом же ти називаєш, по-моєму, ту здатність, яка зустрічається у тих, що займаються геометрією, і подібних до них. Проте це ще не розум, оскільки він займає проміжне положення між думкою і розумом.

*Платон. Сочинения. В 4 т. – Т.2. – С.313, 349.
– Т.3. – С.289. – Т.1.- С.159. – Т.2. – С.158. – Т.3. – С.294.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Як Платон характеризує тих, хто визнає тільки тіла і буття за одне їхже, і тих, хто розуміє під істинним буттям ідеї?
2. У чому є необхідність поправки Сократа, який говорить про визначення речі відповідно до ідеї?
3. Можливо, ідея – це вид для позначення деяких подібних речей, і чи можна її створити?
4. Чому не можна ухопити благо однією ідеєю, а трьома – красою, співмірністю й істиною – можна?
5. Для чого необхідно визнавати вічне, що не знає ні народження, ні загибелі для людині?
6. Чому душа може все пізнати, і, насамперед, що вона бажає пізнати?
7. Яка є занебесна область, і як можна її побачити?
8. У чому перевага діалектики над науками, які виходять з припущення?

КОММЕНТАР

Діалог Платона «Менон», на думку відомого філософа О. Лосєва стоїть на межі між його перехідним періодом: від Сократа до нової типу філософії, коли він почне трактувати ідеї та поняття не просто логічно, а як певного роду дійсність – онтологічно. Зовні тематика «Менона» залишається сократичною, але на відміну від ранніх діалогів тут Платон створює ескіз нового типу філософії, а саме об'єктивного ідеалізму. Він, як і раніше, оперує своїми поняттями «сущність» та «ідея», але тепер вони онтологізовані і віднесені до потойбічного світу. Це і є на думку О. Лосєва початок об'єктивного ідеалізму. Встановивши абсолютну реальність ідей, Платон вважав, що таке знання буде доступним через «пригадування» душою вічних ідей, які вона бачила до народження.

Твердо ставши на позиції об'єктивного ідеалізму і розрізнивши річ і ідею речі, Платон у діалозі «Федр» продовжує поглиблювати своє вчення. Основним філософсько-теоретичним змістом «Федра» є вчення про єдність і взаємопроникнення ідеї та матерії, про ідею як породжуючу модель для речей.

Платон в «Софісті» визначає буття як структуру, тобто це таке буття, яке визначається як самототожнена відмінність рухомого спокою

(О. Лосєв). Це-то і є, за Платоном, ейдос, або ідея. У ній все totожне і всі різне; в ній невпинно відбувається перехід від одного різного до іншого, так що цей рух виявляється в той же час і спокоєм. Такий структурний результат діалектики буття і небуття в «Софісті» Платона.

У цій діалектиці буття і небуття примітний ряд моментів. Небуття увійшло в діалектичний зв'язок з буттям, так що вони виявилися взаємопронизуючими. Небуття, пронизуючи собою буття, породило буття вже як єдинороздільну цілісність, в якій один елемент існує і для себе, і для цілого і в той же час не існує самостійно і для цілого. Нарешті, для пояснення реально-життєвих, реально-людських протиріч момент небуття внесений до саме буття, щоб його розчленувати і тим самим зробити можливим і правильне відтворення цієї ідеальної єдинороздільності, і її яке завгодно спотворення, а це означає, що ідея продумана тут як *критерій реальної людської брехні* (О. Лосєв), і продумана з точки зору суперечності як основної рушійної сили і в області всього ідеального, і в області всього матеріального. Однак для об'єктивного ідеалізму недостатньо того, що існує ідея зі своїми категоріями і що вона осмислює матерію з усіма її суперечностями. Ясно, що потрібно роз'яснити і онтологічне співвідношення ідеї і матерії, а не тільки смислове або ідейне. Вся ця проблема майже цілком відсутня в «Софісті», але їй будуть присвячені спеціальні діалоги, і насамперед «Парменід».

Коли Платон говорить про свої ідеї, він завжди має на увазі ідеї як породжуючі моделі. В «Софісті» він дав діалектику п'яти категорій, яка тим самим виявилася обґрунтованою як чітка смислова структура. Але структура ідеї ще не є модель для речей, що підпадають під неї. Згідно з основною концепцією об'єктивного ідеалізму, ідея не просто осмислює річ і не просто робить її розумно мислимую. Ідея, про самостійне існування якої говорить об'єктивний ідеалізм, повинна ще й породжувати цю річ, і породжувати не просто в природному і натуралистичному сенсі слова, а шляхом залучення не тільки речових, але і смислових співвідношень. Це положення і розвиває в «Парменіді» Платон, який, доводячи ідею до її максимального узагальнення, тобто до категорії «одного», і доводячи матерію теж до її гранично-узагальненого розуміння і тому називаючи її взагалі «іншим», створює діалектику одного та іншого, в якій і продумує всі можливі діалектичні породження, характерні для всякого співвідношення одного і іншого, або, висловлюючись інакше, ідеї та матерії.

По багатосторонності філософської та наукової задачі, розробленої в «Державі», діалог цей може вважатися викладом всієї системи Платона зрілого періоду його життя і діяльності. Суттєвою рисою давньогрецького мислення та світогляду, що властива не тільки Платону, є те, що вільний член суспільства невіддільний від

державного цілого, якому він належить, і що залежно від цього зв'язку і за його зразком повинні вирішуватися всі основні питання філософії. Особливо важлива встановлювана Платоном в «Державі» аналогія між будовою зразкового суспільства, що уявляється філософом, і будовою людської душі. Тут зазначені відповідності визначають особливості і своєрідність вчення Платона як вчення об'єктивного ідеалізму не тільки в теорії буття (онтології) і теорії пізнання (гносеології), але і в теорії суспільства (соціології).

АРИСТОТЕЛЬ. МЕТАФІЗИКА

Книга перша

Про причини йдеться в чотирьох значеннях. Однією такою причиною ми вважаємо суть, або суть буття речі (адже кожне «чому» зводиться врешті-решт до визначення речі, а перше «чому» і є причина й початок). Іншою причиною ми вважаємо матерію, або субстрат (*hypokeimenon*); третьою – те, звідки початок руху; четвертою – причину, що протистоїть останньою, а саме «те, заради чого», або благо.

Книга п'ята

Причиною називається: 1) той зміст речі, з чого вона виникає. Наприклад, мідь – причина статуй, а срібло – причина чащі, а їх роди – суть причини. 2) Форма, або прототип, а це є визначення суті буття речі, а також роди форми, або прототипу (наприклад, для октави – відношення двох до одного і число взагалі), і складові частини визначення; 3) те, звідки бере перший свій початок зміна або перехід в стан спокою; наприклад, порадник є причина, і батько – причина дитини, і те, що взагалі виробляє, є причина вироблюваного, і що змінює – причина того, що змінюється. 4) Мета, тобто те, заради чого. Наприклад, мета прогулянки – здоров'я. Насправді, чому людина гуляє? Щоб бути здоровим, говоримо ми. І, сказавши так, ми вважаємо, що вказали причину. Причина – це також те, що знаходиться між поштовхом до руху і метою, наприклад: причина одужання – схуднення, або очищення, або ліки, або лікарські знаряддя. Усе це служить меті, а відрізняється одне від іншого тим, що в одному випадку це знаряддя, в іншому – дія.

Про причини, таким чином, говориться, мабуть, в декількох сенсах, а оскільки про причини йдеться мова в різних значеннях, то витікає, що у одного й того ж буває декілька причин, притому не як привхідне (наприклад, причини статуй – і мистецтво ліплення, і мідь, причому не відносно чогось іншого, а оскільки воно статуя). Але вони причини не в

одному й тому ж сенсі, а одна з них в сенсі матерії, інша – як те, звідки рух). Крім того, є причини по відношенню один до одного (так, заняття працею – причина гарного самопочуття, а воно – причина заняття працею, але не в одному й тому ж сенсі, а одне – як мета, інше – як початок руху). Одне й те ж буває іноді причиною протилежного, а саме те, що, будучи в наявності, є причина ось цього, ми іноді визнаємо причиною протилежного, якщо воно відсутнє. Наприклад: причиною краху судна стала відсутність керманича, присутність якого була причиною його збереження, причому те й інше – і присутність, і відсутність – суть причини в сенсі рушійного.

Усі тільки що вказані причини підпадають під чотири абсолютно очевидних види. Звуки мови у словах, матеріал виробів, вогонь, земля й усі такого роду елементи тіл, частини цілого, передумови для виводу – усі вони причини цих речей в значенні того, з чого ці речі складаються. Причому одні з них – суть причини як субстрат (наприклад, частини), інші – як суть буття речі (ціле, зв'язок і форма). З іншого боку, сім'я, лікар, порадник і взагалі те, що діє, – усе це причини в сенсі того, звідки початок зміни або спокою. А інші – причини в сенсі мети і блага для іншого, бо «те, заради чого» має бути найкращою метою для іншого, причому немає ніякої різниці, йде мова про справжнє благо або уявне.

Проте усіх таких різновидів причин шість, причому про кожну можна говорити двояким чином. По-перше, вони причини або як одиничне чи його рід, або як привідне чи його рід, або ж як їх поєднання чи як узяті окремо (*haplos*). По-друге, усі вони причини як сущі або насправді, або в можливості. А відмінність тут в тому, що самі причини як сущі насправді ють одиничні існують або не існують одночасно з тим, причини чого вони є, наприклад: ось цей лікар разом з ось цим видужуючим, і ось цей будівельник разом з ось цією будовою. А з причинами, сущими в можливості, не завжди так буває: адже не в один і той же час гинуть і будинок, і домобудівник

Книга одинадцята

І взагалі немає сенсу судити про істину на тій основі, що оточуючі нас речі явно змінюються і ніколи не залишаються в одному й тому ж стані. Бо у пошуках істини необхідно відштовхуватися від того, що завжди знаходитьсь в одному й тому ж стані, що не піддається ніякій зміні. А такі небесні тіла: адже вони не здаються то такими, то іншими, а завжди одними й тими ж, не причетними до змін.

Якщо існує рух і щось рухоме, а усе рухається від чогось і до чогось, то рухоме має бути в тому, від чого воно рухатиметься. І потім не бути в нім, рухатися до іншого й опинятися в нім, а те, що суперечить цьому, не може бути (в той же час) істинним всупереч їх думці. Крім того, якщо відносно кількості усе оточуюче нас безперервно тече й рухається і хось вважав би,

що це так, хоча це і невірно, чому не вважати усе оточуюче нас незмінним відносно якості? Думка про те, що про одне й те ж можна висловлювати твердження, що суперечать один одному, ґрунтуються найбільше, мабуть, на припущеннях, що кількість у тіл не залишається незмінним, оскільки одне і те ж має чотири лікті в довжину і не має їх. Проте суть пов'язана з якістю, а якість має певну природу, тоді як кількість – невизначена.

Чому, коли лікар наказує прийняти ось цю їжу, вони приймають її? Насправді, чому це швидше хліб, ніж не хліб? Отже не повинно було б бути ніякої різниці з'єсти його або не з'єсти. Проте вони приймають цю їжу, тим самим вважаючи, що це відповідає істині, тобто, що наказане їм є їжа. Між тим їм не можна було б так поступати, якщо ніяка суть (*physis*) в чуттєво сприйманому не залишається тією ж, а всяка суть завжди знаходиться в русі.

Далі, якщо ми завжди змінюємося і ніколи не залишаємося тими ж, то що ж дивного в тому, що речі нам ніколи не здаються одними й тими ж, як це буває у хворих? Адже і хворим, оскільки вони знаходяться не в такому ж стані, в якому вони знаходилися тоді, коли були здоровими, не однаковими здаються предмети чуттєвого сприйняття, причому самі чуттєво сприймані речі із-за цієї причини не причетні яким-небудь змінам, але відчуття вони викликають у хворих інші. Так от, такою самою, мабуть, повинна бути справа й тоді, коли відбувається вказана зміна. Якщо ж ми не міняємося, а продовжуємо залишатися тими ж, то це означає, що є щось незмінне.

Заперечуючи тим, у кого вказані утруднення викликані словесною суперечкою, нелегко ці утруднення усунути, якщо вони не виставляють певного положення, для якого вони вже не вимагають обґрунтування. Адже тільки так виходить всяке міркування і всякий доказ, бо якщо вони не виставляють ніякого положення, вони роблять неможливим обмін думками й міркування взагалі. Тому проти таких осіб не можна сперечатися, удаючись до доказів. А тим, хто висловлює сумніви із-за труднощів, що дійшли до них (від інших), легко заперечити і неважко усунути усе, що викликає у них сумнів. Це ясно із сказаного.

*Аристотель. Сочинения. В 4 т. – М., 1973
– Т.1. – С.170, 146, 147-148, 282-283.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Про які причини ставляться питання у метафізиці, і що розуміється під нею?
2. Про які причини, тобто про виникнення чого ставляться питання, і чи об'єднує ці причини щось?
3. Позначте шість різновидів причин, і що є підґрунтам їх виділення?
4. У якому сенсі, згідно Аристотеля, не можна говорити про істину, і від чого треба відштовхуватися при її пошуку?
5. Яким чином вирішується проблема пізнаванності світу?

КОММЕНТАР

«Метафізика» – найвідоміший збірник праць Аристотеля, що складається з 14 книг. В «Метафізиці» Аристотель розвиває вчення про причини і першопочатки усього сущого. Тут він також розмірковує про елементи, які є неподільними складовими частинами, і про природу. Він повідомляє, що сутностями можуть бути названі і прості тіла. У п'ятій книзі, що присвячена початку руху Аристотель говорить про те, що усі причини є суть початку. Він виділяє чотири причини: матерія, форма, початок, або діюча причина, мета.

Встановивши, таким чином, існування чотирьох причин всього, що здійснюється, Аристотель ставить питання, які з них основні і незвідні, а які можуть бути зведені до інших. Аналіз питання призводить до висновку, що з усіх чотирьох причин існують дві основні, до яких зводяться всі інші. Ці основні незвідні причини – «форма» і «матерія».

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мета: проаналізувати реальний процес виникнення, розвитку і зміни ідей в філософії Середньовіччя та Відродження.

Питання для вивчення

1. Розкрити актуальність та значимість проблеми трансцендентного.
2. Показати характер запозичення основних положень з онтології античності.
3. Виявити трансформацію філософської проблематики в Середньовіччі.

Ключові поняття і терміни:

Монотеїзм, теоцентризм, Старий Заповіт, Новий Заповіт, трансцендентне, символізм, креаціонізм, провіденціалізм, есхатологія, віра, розум, патристика, апологетика, схоластика, Отці церкви, універсалії, номіналізм, реалізм, концептуалізм, концепція двоїстої істини, докази буття Бога.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЇ:

АВРЕЛІЙ АВГУСТИН (354-430). ПРО ІСТИННУ РЕЛІГІЮ

11. Немає життя, яке не було б від Бога, тому що Бог – і найвище життя, і джерело життя, і немає життя, яке б, як життя, було злом; злом буває життя постільки, оскільки є прагнення до смерті. Смертью же життя буває тільки непотребство (*nequitia*), яке так названо тому, що є ніщо (*ne quidquam sit*); звідси найнепотрібніші люди називаються нікчемними. Тобто нікчемності прагне життя, яке добровільною зрадою відступає від Того, Хто його створив і суттю Кого воно насолоджуvalося, життя, яке усупереч Божому закону хоче насолоджуватися тілом, над яким його поставив Бог. Саме у цьому і полягає непотребство, а не у тому, що тіло є ніщо. Бо і тіло у своїх членах володіє відомого роду згодою, без якої воно абсолютно не могло б існувати. Отже, і тіло створене Тим, Хто є початок всякої згоди. Тіло має деяку гармонію своєї форми, без якої воно було б ніщо. Отже, і тіло створив Той, від Кого виникає всяка гармонія, Хто самосуща й прекрасніша з усіх форм. Тіло має деякий зовнішній вигляд, без якого воно не тіло.

Отже, якщо запитують, хто створив тіло, нехай шукають того, Хто прекрасніший за усіх, бо всяка зовнішність від Нього. А хто ж це, як не

Бог, єдина істина, єдиний порятунок усіх, перша і найвища суть, від якої має буття все, що існує, оскільки воно існує. Все, що існує, оскільки воно існує, є добро. З цієї причини смерть не від Бога: «Бог не створив смерті і не радіє погибелі тих, що живуть» (Премо, I, 13). Оскільки вища суть – причина того, що все існуюче існує, тому вона і називається суттю.

Смерть примушує не існувати те, що помирає, лише настільки, наскільки воно помирає. Бо якби те, що помирає, помирало б остаточно, воно, поза сумнівом, переходило б в ніщо, але воно помирає лише настільки, наскільки менше приймає участі по суті. Коротше можна висловитися так: воно тим більше помирає, чим менше існує. Але тіло нижче всякого життя, тому що як би воно не виглядало, воно буває таким тільки завдяки життю, яким управляється і всяка окрема тварина, і уся природа світу. Звідси тіло більше підлягає смерті, тому і близьче до нікчемності. Життя, яке, насолоджуючись тілом, прагне до нікчемності, є непотребство.

12. А таке життя плотське і земне, тому воно і називається плоттою і землею. Доки воно таке, доки не звільниться від того, що любить, не отримає Царства Божого. Воно любить те, що нижче життя, любить тіло. Воно нехтує заповідю того, хто прорік: «Це їси, цього не торкайся» (Буття. 11, 16, 17). Звідси життя піддається покаранням, тому що, полюбивши нижче, воно тим самим зумовлює себе по смерті до незадоволення своїх задоволень і тужить. Во що таке так звана тілесна скорбота, як не ушкодження того предмета, який до псування довела душа тим, що погано користувалася ним? І що таке так звана духовна скорбота, як не позбавлення тих скороминущих предметів, якими душа насолоджувалася або сподівалася насолоджуватися? Все це називається злом, тобто гріхом і покаранням за гріх.

Якщо ж душа в той час, як вона проходить справжній терен людського життя, переможе ті пристрасті, які вона виховала в осоружність собі, насолоджуючись смертним, і увірує, що для перемоги над ними вона скористується Божою благодаттю, почне служити Богу мислю й доброю волею, то поза сумнівом буде відновлена і перейде від багатьох мінливих благ до единого незмінного, будучи перетворена не створеною мудрістю, а тою, що створила все, і насолоджуватиметься Богом через Духа Святого, який є дар Божий. Таким чином людина стає духовною, яка все судить і сама ніким не судиться (I Кор. II, 15), яка любить Господа Бога свого усім серцем своїм, усією душою своєю, усією думкою своєю, а біжнього свого любить не плотто, а як самого себе. Самого ж себе той, хто усією істотою свою любить Бога, любить духовно. У цих двох заповідях – увесь закон.

Звідси слідує те, що після тілесної смерті, яку ми несемо за перший гріх, наше тіло свого часу буде відновлено у своїй первісній фортеці, яку воно матиме не саме по собі, а через душу, укорінену Богом. У

свою чергу душа зміцнюється не сама по собі, а через Бога, яким вона насолоджується, тому вона і жити буде повніше, ніж тіло. Тіло житиме через душу, а душа – через незмінну істину, тобто єдинородного Сина Божого. Отже, і тіло житиме через Сина Божого, тому що через Нього живе усе. Його даром, який дається душі, тобто Духом Святым, не лише душа, якій він повідомляється, буває здорова, мирна і свята, але животвориться й тіло, яке за своєю природою буде абсолютно чистим. Він сам сказав: «Очистіть внутрішнє, і зовнішнє буде чисте» (Мф., ХХІІІ, 26). Апостол говорить: «Оживотворіть і смертні тіла ваші Духом, що живе у вас» (Рим. VIII, 11). Отже, зі знищенням гріха, знищиться і покарання за гріх. А де ж тоді буде зло? «Смерть! Де твоє жало? Пекло! Де твоя перемога?» (І Кор. XV, 55). Суть переможе нікчемність, буде переможена і смерть.

13. Освяченим не буде шкодити і злий ангел, що має назву диявол, тому що і він, оскільки він ангел, не злий. Злий він, оскільки збочився по своїй волі. Бо необхідно допустити, що і ангели за природою змінені, якщо один тільки Бог незмінний. Але завдяки волі, за якою вони Бога люблять більше, ніж самих себе, вони перебувають твердими і непохитними у вірі в Бога і насолоджуються Його величчю, цілком охоче підкоряючись тільки Йому одному. А той ангел, люблячи себе більше, ніж Бога, не захотів бути підлеглим Йому і сповнився гордістю, відмовився від найвищої суті і ліг. Тому він і став нижчим, ніж був, бо захотів насолоджуватися нижчим, а насолоджуватися він захотів більше своєю могутністю, ніж могутністю Божою. Бо, хоча і не абсолютно, проте він був вищий, коли насолоджувався тим, що найвище, тому що вище тільки Бог. Між тим, усе те, що стає нижче, ніж воно було, буває злом не постільки, оскільки існує, а оскільки воно стає нижче. Бо чим нижче воно стає порівняно з тим, яким було, тим більше воно прагне смерті. Що ж дивовижного, якщо від недоліку виникає незначність, а від незначності – заздрість, із-за якої диявол і став дияволом?

Августин. Об истинной религии. Теологический трактат.
– Минск, 1999. – С.85-88.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Яким чином стверджується первинність життя і заперечується прагнення до смерті?
2. Чому тіло є ніщо, коли тіло створив Бог?
3. Як треба шукати Бога, і чому Він є істина?
4. Чому тіло близче до нікчемності?
5. Чому бажання задоволення є шлях до смерті?
6. Чи може душа перемогти пристрасті?
7. Що таке любов до Господа?
8. Яким чином зміцнюється душа?
9. Що є основною ознакою диявола?

КОММЕНТАР

Уся філософія Августина зосередилася на Богові як єдиному, досконалому, абсолютному бутті, світ же має значення лише як боже творіння і його відблиск. Аврелій Августин у питаннях онтології поділяв відому позицію Парменіда про те, що буття є незмінним, а все що змінюється є небуття. Світ Бога є істина і він є буття. Матеріальний світ і душа людини є мінливими, а значить належать до небуття. Цей факт на думку Августина доводить те, що світ був створений Богом із небуття. У Богові все дійсне, все існує – минуле, теперішнє і майбутнє. Джерелом можливості існування матеріального світу на думку Августина є матерія, у тому значенні якого надавав їй Аристотель. Оскільки істинне буття існує завжди, воно незмінне, значить, воно нематеріальне і неподільне. Таким буттям, може бути лише Бог. Бог є абсолютна форма і абсолютне благо. Для Августина Бог є істина, буття і благо.

Бог є також найважливішим предметом пізнання, пізнання ж скороминущих, релятивних речей немає сенсу для абсолютноного пізнання. Бог виступає в той же час і причиною пізнання, він вносить світло в людський дух, в людську думку, допомагає знаходити людям правду. Відповідаючи на питання можливості пізнання істини Августин стверджує, що віра не підміняє і не заміняє розум, ніколи його не елімінує. Навпаки, віра стимулює і спонукає розум. Отже, на думку Августина, віра і розум взаємодоповнюють один одного. У своїй праці «Про справжню релігію» ми читаемо: «У видах гармонії створеного... нам у поміч завжди є і зілля для душі, завдяки безпомилковій доброті божественного Провидіння... Це ліки діють двояко: влада і розум. Влада вимагає віри і штовхає людину до необхідності розуміння. Розум веде людину до розумної поведінки. З іншого боку, навіть і влада може бути позбавлена своєї раціональної підстави і триматися лише тими, кому дана віра; мотиви ж шанобливого ставлення до влади більш ніж очевидні, якщо вона вміє поважати невід'ємні істини розуму».

Спрямованість до Бога для людини природна, і тільки через воз'єднання з ним людина може досягти щастя. Душу Августин розуміє чисто спіритуалістичного, розмірковуючи в дусі ейдосів Платона. Душа як самобутня субстанція не може бути ні властивістю тіла, ні певним видом тіла. Вона не містить у собі нічого матеріального, має лише функцію мислення, волі, пам'яті, але не має нічого спільногого з біологічними функціями. Від тіла душа відрізняється досконалістю. Таке розуміння існувало й у грецькій філософії, але в Августина вперше було сказано, що ця досконалість походить від Бога, що душа близька Богу і безсмертна. Душу ми знаємо краще, ніж тіло, більш того, душа, а не тіло пізнає бога, тіло ж перешкоджає пізнанню. Перевага душі над тілом вимагає, щоб

людина піклувалася про душу, придушував почуттєві насолоди. Свідомість людини, її душа є твердою основою у постійно мінливому, неспокійному світі. Коли людина зануриться в пізнання своєї душі, вона знайде там зміст, який не залежить від навколошнього світу.

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ. ПРО ІСТИНУ

Глава VIII. Про різні розуміння належного і неналежного, можливого і неможливого (*De diversis intellectibus debere et non debere, posse et non posse*).

Згідно з вищою істиною, як ми можемо говорити, що усе існуюче є те, що повинно, коли є багато поганих справ (*opera mala*), які вже, звичайно, суть не те, що повинно?

Учитель. А хіба дивно, що одна й та ж річ має бути і не бути (*debet esse et non esse*)?

Учень. Як може бути таке?

Учитель. Ти, напевно, не сумніваєшся в тому, що ніщо взагалі не існує інакше, як унаслідок Божого творіння або потурання?

Учень. Немає для мене нічого очевиднішого, вчитель. Хіба ти наважишся говорити, ніби Бог щось творить або попускає немудро або недобре? Стверджую навіть, що нічого не робить інакше, як добре і мудро.

Учитель. Хіба станеш ти судити, ніби неналежне є те, що незначна добристість і премудрість творить або попускає?

Учень. Хто при повному розумі вирішив би уявити таке?

Учитель. Отже, так само повинно – те, що виникає, виникає і завдяки творінню Бога, і завдяки його потуранню.

Учень. Цілком зрозуміло.

Учитель. Так скажи, чи думаєш ти, що належним є потяг (*affectum*) поганої волі (*mala voluntatis*)?

Учень. Так само, коли б ти запитав, чи є належною погана справа: з цим ніхто, будучи в здорових почуттях, не погодиться.

Учитель. Проте Бог дозволяє деяким робити те погане, якого вони хочуть поганою волею.

Учень. Порідше б він це дозволяв!

Учитель. Одне і те ж, значить, є і належним, і неналежним: належним, оскільки добре і премудрий попускається тим, без чийого потурання не може виникнути; і неналежним, оскільки це відноситься до того, чиєю неправедною (*iniqua*) волею затівається (*concipitur*). Але ж Господь Ісус, бо він один був безневинний, не повинен був піддатися смерті, і ніхто не повинен був Йому заподіяти її. Проте, Він повинен був підлягати їй, бо сам премудрий, і прихильно, і піклувально (*utiliter*) побажав зазнати її. Адже багатьма способами одна й та ж річ (*eadem res*) в різних стосунках (*diversis considerationibus*) містить в собі

протилежності (*suscipit contraria*): це часто відноситься до дії, наприклад, візьмемо «побиття». Адже побиття відноситься і до діючого (*agentis*), і до такого, що страждає. Тому може називатися і діянням, і стражданням, хоча згідно з назвою «діяння» або «побиття» (*actio vel percussio*), ті вирази, які подібним способом утворені від пасивної основи і вживаються в дійсному значенні (*quae similiter dicta a passivis in activa dignificatione dicuntur*), швидше, здаються пасивними, ніж відносяться до діючого. Адже, з точки зору діючого, набагато доречніше, здається, було б говорити «дія» або «побиття» (*agentia vel percutientia*), з точки зору того, що зазнає «діяння» або «побиття». Адже «дія» і «побиття» позначаються від «діючого» і «побиваючого», як «провидіння» від того, що «передбачить» (*providentia a providente*), а «зміст» – від того, що «містить», який, тобто «діючий», «побиваючий», такий, що «пробачить» і «містить» суть дійсності (*activa*). «Діяння» ж і «побиття» виробляються від «скоеного» і «побитого» (*acto et percuesso*), які суть пасивні (*passiva*). Але щоб показати на цьому прикладі те, що ти сам розуміеш для інших випадків, що немає нічого, що побиває без побиття, ні побиття без того, що побиває, і побиття не можуть бути один без одного. Більш того, можна сказати, що одна і та ж річ (*una et eadem*) позначається різними назвами (*diversis nominibus*) з різних сторін (*secundum diversas partes*), тому говориться, що побиття відноситься і до того, що побиває, і до побитого. Тому те, згідно з чим діючий або такий, що страждає, підлягає одному і тому ж судженню або протилежним, (згідно з цим же) і сама дія з обох боків (дійсної і пасивної) оцінюватиметься (*iudicabitur*) однаковим чином або протилежним. Значить, якщо той, хто побиває, правильно побиває, і те, що побивається, правильно побивається, наприклад, коли здійснюючий гріх карається тим, кому він належить, побиття правильное з обох боків, оскільки воно є належним. Навпаки, коли праведника побиває нечестивець, то оськільки ні цей не повинен побивати, ні той – бути побитим, з обох боків це побиття неправильне, бо воно не є належним. Коли ж здійснюючий гріх побивається тим, кому він не належить, то оськільки й одному має бути побитим, і іншому не повинно побивати, побиття це є і належним, і неналежним, а, отже, поза сумнівом, і правильним, і неправильним. Отже, якщо ти візьмеш судження, ніби або з одного боку, або з обох побиття є неналежним, і розглянеш його по відношенню до верховної мудрості і доброти, – чи наважиться хто заперечувати, що належним є те, що попускається такою добротою і премудрістю?

Учень. Нехай заперечує, хто вирішить, – я, в усякому разі, цього не зроблю.

Учитель. Що ж, якби ти, згідно з природою речей (*secundum naturam rerum*), розглянув те, що залізні цвяхи були вбиті в тіло Господне, – хіба ти сказав би, що крихка плоть не має бути

простромленою або не повинна страждати, пронизана гострим залізом?

Учень. Сказав би всупереч природі.

Учитель. Отже, може бути таке, що належним, згідно з природою, є дія або страждання, яке згідно з діючим або таким, що страждає, є неналежним, бо ні той не повинен діяти, ні цей зазнавати.

Учень. Нічого з цього не можу заперечувати.

Учитель. Отже, бачиш, що часто може траплятися, що одна й та ж дія і має бути, і не повинна бути в різних стосунках (*diversis considerationibus*).

Учень. Так наочно ти це показав, що не можу не бачити.

Учитель. Але я хочу, щоб серед іншого ти засвоїв, що, іноді, про належне і неналежне говориться не у власному сенсі (*improprié*), коли я говорю, що маю бути улюбленим тобою. Адже, якщо я дійсно повинен, то я боржник і зобов'язаний повернути те, що повинен, і моя провінція, якщо я не улюблений тобою.

Учень. Так виходить.

Учитель. Але, якщо я маю бути любимим тобою, вимагати слід не від мене, а від тебе.

Учень. Треба визнати, що так.

Учитель. Значить, коли я говорю, що маю бути улюбленим тобою, то це не значить, начебто я був щось повинен, але що ти повинен любити мене. Так само, коли я говорю, що не повинний бути улюбленим тобою, розуміти треба як те, що ти не повинен любити мене. Такий же мовний зворот є для «можливості» і «неможливості» (*protentia et impotentia*), коли говориться: «Гектор міг бути переможений Ахіллом» і «Ахілл не міг бути переможений Гектором». Адже не у того була можливість, хто міг бути переможений, а у того, хто міг перемогти; як і неможливість не у того, хто не міг бути переможений, а у того, хто не міг перемогти.

Учень. До душі мені те, що ти говориш, тому що я думаю, що корисно це знати.

Учитель. Правильно думаєш.

Ансельм Кентерберийский. Об истине.
<http://philosophy.ru/library/ans/1.html>

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чи може Бог допускати те, що недобре?
2. Чому Бог дозволяє робити деяким погане?
3. З якої причини Бог допустив, що невинний Христос був розіпнутий?
4. Як співвідносяться між собою належне і неналежне?
5. Чи можна вимагати любові?

КОММЕНТАР

Ансельма Кентерберійського його сучасники називали «другим Августином». Проблема співвідношення віри і розуму вирішувалася Ансельмом в дусі августіанства: віра передує розуму («вірую, щоб розуміти»). Однак, на його думку, розум за допомогою мистецтва діалектики повинен прояснити істину, яка міститься в положеннях віри. Він вважав, що раціональному доказу доступні всі «істини одкровення».

Світ до свого створення Богом містився в Його духові як ідея. Ідеальні праобрази речей складають зміст внутрішнього Слова Божого, а їх втілення суть відображення цього Слова. Все створене саме по собі існувати не може – його буття підтримується Богом. Людська душа є образ Божий; вона наділена трьома основними здібностями: пам'яттю, розумінням та любов'ю. Вона створена для того, щоб любити Бога як вище благо. Поняття істини Ансельм пов'язував не тільки зі знанням, але й поширював на всі речі: щось істинне, якщо воно таке, яким має бути згідно своєї ідеї в Богові. У діалозі «Про істину» він розкриває три рівні істини: перший – вічні істини в Богові (ідеї), другий – істини речей, що ґрунтуються на відповідності з божественною істиною, третій – істини мислення та висловлювання, які полягають у відповідності з істинами речей. «Отже, істина існування речей є прояв виції істини і в той же час основа тієї істини, що належить пізнанню, і тієї, що міститься у висловленні...»

Найкоротше визначення істини у Ансельма говорить: «Істина є зображення лише в духові правота». Правота означає співвіднесеність з людиною: орієнтацію всієї людини – її мислення, поведінки і волі - на вічну основу буття, покладену в Богові, праве входження в буття, що дозволяє зустрітися з істиною.

ХОМА АКВИНСЬКИЙ (1225/1226-1274). СУМА ТЕОЛОГІЇ

За законом своєї природи людина приходить до того, що осягає через чуттєве, бо усе наше пізнання бере свій витік в чуттєвих сприйняттях (Сума теол., I, q. 1, 9 c.).

Шлях доказу може бути двояким. Або він виходить з причини і тому називається «*propter quid*», ґрунтуючись на тому, що первинне само по собі. Або він виходить із слідства і називається «*quia*», ґрунтуючись на тому, що первинно у відношенні до процесу нашого пізнання. Насправді, чи скоро яке-небудь слідство для нас прозоріше, ніж причина, то ми вимушені осягати причину через слідство. Від якого завгодно наслідку можна зробити висновок щодо його власної причини (якщо тільки його наслідки відкритіші для нас), бо якщо

слідство залежить від причини, за наявності слідства йому повинна передувати причина. Звідси витікає, що Боже буття, якщо воно не являється самоочевидним, повинно бути нам доведено через свої доступні нашему пізнанню наслідки (Сума теол., I, q. 2, 2 c).

...Боже буття може бути доведене п'ятьма шляхами. Перший і найбільш очевидний шлях виходить з поняття руху. Насправді, не підлягає сумніву й підтверджується свідченнями почуттів, що в цьому світі щось рухається. Але усе, що рухається, має причиною свого руху щось інше: адже воно рухається лише тому, що знаходиться в потенційному стані відносно того, до чого воно рухається. Повідомляти ж рух щось може постільки, оскільки воно знаходиться в акті: адже повідомляти рух є не що інше, як переводити предмет з потенції в акт. Але ніщо не може бути переведено з потенції в акт інакше, ніж через посередництво деякої актуальної суті. Так, актуальна теплота вогню примушує потенційну теплоту дерева переходити в актуальну теплоту і через це приводить дерево в зміну і рух. Неможливо, проте, щоб одне і те ж було одночасно і актуальним, і потенційним в одному й тому ж відношенні, воно може бути таким лише в різних стосунках. Так, те, що являється актуально теплим, може одночасно бути не потенційно теплим, а лише потенційно холодним. Неможливо, щоб щось було одночасно, в одному й тому ж відношенні, одним і тим же чином і рушійним, і рухомим, – іншими словами, було б само джерелом свого руху. Отже, усе, що рухається, повинно мати джерелом свого руху щось інше. Якщо рухомий предмет і сам рухається, його рухає ще один предмет, і так далі. Але неможливо, щоб так тривало до безкінечності, бо у такому разі не було б першодвигуна, а отже, і ніякого іншого двигуна. Джерела руху другого порядку повідомляють рух лише постільки, оскільки самі рухомі первинним двигуном: палиця повідомляє рух лише постільки, оскільки сама рухома рукою. Отже, необхідно дійти до деякого першодвигуна, який сам нерухомий нічим іншим, а під ним усі розуміють Бога.

Другий шлях виходить з поняття виробляючої причини. Насправді, ми виявляємо в чуттєвих речах послідовність виробляючих причин. Проте неможливий такий випадок, щоб річ була своєю власною виробляючою причиною, тоді б вона передувала б самій собі, що неможливе. Не можна помислити і того, щоб ряд виробляючих причин йшов в нескінченості, бо в такому ряду початковий член є причиною середнього, а середній – причиною кінцевого (причому середніх членів може бути множина або тільки один). Усуваючи причину, ми усуваємо й наслідки.

Звідси, якщо у ряді виробляючих причин не стане початкового члена, не стане також кінцевого й середнього. Але якщо ряд виробляючих причин йшов би у нескінченості, була б відсутня первинна виробляюча причина, а в такому випадку були б відсутні і

кінцеве слідство, і проміжні виробляючи причини, що очевидним чином помилково. Отже, необхідно покласти деяку первинну вироблячу причину, яку усі іменують Богом.

Третій шлях виходить з понять можливості і необхідності, зводячись до наступного. Ми виявляємо серед речей такі, для яких можливо і бути, і не бути. Виявляється, що вони виникають і гинуть, з чого стає зрозумілим, що для них можливо і бути, і не бути. Але для усіх речей такого роду неможливо вічне буття; якщо щось може перейти в небуття, воно коли-небудь перейде в нього. Якщо ж усе може не бути, коли-небудь у світі нічого не буде. Але якщо це істинно, вже зараз нічого немає, бо те, що несе, не приходить до буття інакше, як через щось суще. Якби не було нічого сущого, неможливо було б, щоб що-небудь перейшло в буття, і тому нічого не було б, що очевидним чином помилково. Отже, не усе суще випадково, але у світі повинно бути щось необхідне. Проте усе необхідне або має деяку зовнішню причину своєї необхідності, або не має. Між тим неможливо, щоб необхідні сутності, що обумовлюють необхідність один одного, йшли в нескінченність (так само, як це відбувається з тими, що виробляються причинами, що доведено вище). Тому необхідно покласти деяку необхідну суть, необхідну саму по собі, яка не має зовнішньої причини своєї необхідності, але є складовою причиною необхідності усіх інших. За загальною думкою, це Бог.

Четвертий шлях виходить з різних мір, які виявляються в речах. Ми знаходимо серед речей більш-менш досконалі, або істинні, або благородні, і так йде справа і з іншими стосунками того ж роду. Але про більшу або меншу міру говорять у тому випадку, коли є різна наближеність до деякої межі: так, теплішим є те, що більше наближається до межі теплоти. Отже, є щось в граничній мірі, що має і істину, і досконалість, і благородство, а отже, і буття, бо те, що найбільшою мірою істинно, найбільшою мірою є, як сказано в II кн. «Метафізики», гл. 4. Але те, що в граничній мірі має деяку якість, є причиною усіх проявів цієї якості: так, вогонь, як межа теплоти, є причиною усього теплого, як сказано в тій же книзі. Звідси витікає, що є деяка суть, що являється для усіх сутностей причиною блага й усілякої досконалості. Ми іменуємо її Богом.

П'ятий шлях виходить з розпорядку природи. Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, як і природні тіла, підкоряються доцільності. Це виявляється з того, що їхня дія або завжди, або в більшості випадків спрямована до найкращого результату. Звідси витікає, що вони досягають мети не випадково, а завдяки свідомій волі. Оскільки ж нами вони позбавлені розуміння, то можуть підкорятися доцільності лише остатки, оскільки їх направляє хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець направляє стрілу. Отже, є розумна істота, яка вважається метою для усього, що відбувається в природі. Ми його іменуємо Богом (Сума теол.).

Фома Аквінський. Сумма теології.
http://diakonia.narod.ru/lib/Vved_Summa.htm

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому виникає необхідність осягнути причину через слідство?
2. Чи можливо, щоб щось само було джерелом свого руху, якщо ні, то що з цього слідує?
3. Що таке виробляюча причина як джерело всього існуючого?
4. У чому є необхідність вічних сутностей, і для чого вони призначенні?
5. Яка сутність є причиною блага і досконалості?
6. Яким чином предмети можуть бути відомі доцільністю?

КОММЕНТАР

Філософія Хоми Аквінського чудовий синтез спадщини античної мудрості (насамперед – Аристотеля) і християнського богослов'я. У історії цей напрямок філософії отримав назву – томізм. Хома залишається в межах теологічного наміру обґрунтувати буття Бога. Але використовує свій, відмінний від колишніх методів християнського богоспізнання, підхід.

Традиційно християнські теологи виходили з божественної першопричини, йдучи від неї до різноманітних наслідків. Але в теології Аквіната такого роду рух від причин до наслідків не може служити доказом. Його теологія в змозі виходити тільки з творінь Бога, конкретних речей (необов'язково – матеріальних), з явищ природно-людського світу і т. п. Вона, таким чином, випливає з наслідків. Сам Фома каже, що буття Боже, коли воно не є самоочевидним, має бути нам доведено через свої доступні нашому пізнанню наслідки.

Філософ, за твердженням Хоми, неодмінно приходить, виходячи від них, до необхідності буття Вищої істоти, Бога. У «Сумі теології» ми зустрічаємося з п'ятьма сформульованими доказами існування Бога. Проблема існування тут береться в строго метафізичному аспекті. Важливо зрозуміти, що «Сума теології», в якій наводяться докази, є насамперед богословським твором. Хома писав, що істина про Бога, до якої міг би прийти розум, була б доступна лише невеликій кількості людей, через тривалий час і не без домішки омані. Але оскільки, від пізнання цієї істини залежить усе спасіння людського буття, необхідно було зробити це порятунок більш універсальним і більш надійним: відкрити людям божественну істину через божественне одкровення.

УІЛЛЯМ ОККАМ. СТАТУС НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Ще одне розуміння терміну «знання» полягає в тому, що іноді під «знанням» розуміється одне по числу володіння (*habitus*), що не включає багато володінь (*habitus*), відмінних по виду, а іноді – збори багатьох володінь (*habitus*), що мають між собою визначений і твердо встановлений порядок. І філософ часто говорить про наукове знання саме в другому сенсі. І в цьому випадку наукове знання охоплює, деяким чином, як свої інтегральні частини, володіння (*habitus*), так і знання термінів, відкідання і знання способів спростування помилкових аргументів і помилок. І в цьому сенсі метафізика, фізики інші дисципліни називаються науковим знанням.

По-третє, зі сказаного можна вивести деякі ув'язнення. І перше таке: метафізика, так само як і математика, так само як і фізика, не є наука, єдина по числу в тому сенсі, в якому єдиними по числу є «ось ця» близьна, «ось це» тепло, «ось ця» людина. Доводжу: метафізика охоплює багато виведень, відносно одного з яких хтось може помилитися, але водночас знати інше (виведення). Це очевидно з достовірного досвіду, бо одна й та ж людина колись помиллялася з приводу певних положень метафізики, але потім вивчила спершу одне ув'язнення, а потім інше. Виходячи з цього, аргументую так: помилка по відношенню до А і знання А формально суперечать одне одному. Але помилка по відношенню до А і знання У формально не суперечать одне одному, оскільки мають місце одноразово. Отже, знання А і знання В – не одного й того ж типу, оскільки коли є деякі (дві речі) одного типу, то усе, що формально суперечить одній, суперечить й інший. Але якщо знання А і знання В не одного й того ж типу, і очевидно, що жодне з них не є матерія або форма іншого, то вони не утворюють саму по собі єдину по числу річ, отже, те, що охоплює те й інше, не є само по собі єдине по числу.

Крім того, метафізика охоплює як знання початку, так і знання виведень (те ж стосується й природної філософії), але володіння (*habitus*) знанням початку і володіння (*habitus*) знанням ув'язнень різні. По-перше, тому що, згідно з філософом (I книга Другої Аналітики), володіння (*habitus*) знанням початку благородніше за володіння (*habitus*) знанням висновків, але одне й те ж не може бути благородніше за себе самого. По-друге, знання початку є причиною знання виведення, але одне й те ж не може бути причиною самого себе. Тому слід сказати, що метафізика, так само як і природна філософія, не є наукою, єдиною по числу. Навпаки, природна філософія, як вже було сказано, це збори багатьох володінь (*habitus*). І вона єдина тільки в тому сенсі, в якому єдиним називається місто, або народ, або військо, охоплюючи людей, коней і усе інше, необхідне для ведення війни, чи правитель, або університет, або світ.

Друге виведення, що виходить з вищесказаного, таке. Будь-яке наукове знання має тільки дві причини, якщо говорити про причину у власному значенні слова, оскільки у будь-якій акциденції тільки дві причини – цільова і діюча, бо, за думкою філософа (VIII книга «Метафізики») акциденція не має матерії *ex qua*, тільки матерією *in qua* чого вона являється, точно так, як і матерія не є причиною форми, але є причина складеної (з матерії і форми речі). Отже, акциденція не має матерії. Але якщо вона не має матеріальної причини, то не має й формальної. Отже, будь-яка акциденція має тільки дві сутнісні причини – цільову і діючу. Але будь-яке наукове знання, єдине по числу, є, як вже сказано, єдина по числу якість. Отже, будь-яке таке наукове знання має лише дві причини. Але коли щось утворюється в результаті з'єднання багатьох речей різного типу, жодна з яких не являється матерією іншої, якщо жодна з них не має матерії, не має матерії і те, що утворюється в результаті їх з'єднання. Отже, наукове знання, що є зборами вказаних володінь (*habitus*), не має матерії і, відповідно, формальної причини.

Тому слід сказати, що якщо говорити про причини у власному значенні слова, то будь-яка наука має лише дві сутнісні причини – діючу і цільову.

Шо ж до того, що іноді говорять, що будь-яке наукове знання має формальну і матеріальну причину, то це істинно тільки, якщо термін «причина» вживається в переносному і метафоричному значенні. І в цьому випадку «матерією» називається об'єкт наукового знання. Але в даному випадку термін «матерія» вживається у переносному розумінні. Так само можна сказати, що колір є матерією для мого акту бачення, і що колір є матеріальною причиною сприйняття й відчуття. Так само відмінність частин наукового знання, в невласному сенсі, називається формою. Насправді, так само я міг би сказати, що три лінії суть формальні причини трикутника, і що руки, ноги, голова й інші частини (тіла) людини є формальною причиною людини, але таке вживання терміну «формальна причина» можливо тільки у переносному розумінні. Тому що, якщо говорити про причини у власному значенні слова, наукове знання має тільки дві причини, оскільки не має формальної і матеріальної причини. Це сталося тому, що матеріальна причина у власному значенні слова належить до суті того, причиною чого вона являється, а суб'єкт знання не належить до суті знання, що абсолютно очевидно. Так само, матеріальна причина у власному значенні слова отримує форму в самій собі, але суб'єкт, або об'єкт знання, не отримують в собі знання або деяку частину знання, знання отримує тільки розум. Отже, об'єкт або суб'єкт знання не є матеріальною причиною знання у власному значенні слова і, відповідно, знання не має формальної причини.

Третє виведення, що виходить з вищесказаного, таке. Вказане наукове знання, єдине тільки як збори, не має єдиного суб'єкта, а має різних суб'єктів, відповідно до своїх різних частин. Насправді, суб'єктом наукового знання може називатися тільки те, про що пізнається щось, але в одній науці, єдиній як збори, є багато того, про що пізнається пізнається. Отже, така наука не має єдиного суб'єкта.

Для розуміння цього належить знати, що термін «суб'єкт наукового знання» може вживатися в двох значеннях. По-перше, «суб'єктом наукового знання» називається те, що отримує знання і суб'єктно має його в собі (так само говориться, що тіло, або поверхня, є суб'єкт близні, а вогонь – суб'єкт тепла). І в цьому сенсі суб'єктом наукового знання є сам розум, оскільки таке знання є акциденцією розуму. У іншому сенсі «суб'єктом наукового знання» називається те, про що пізнається щось.

Уильям Оккам: Избранное. - М., 2002. – С.74-76.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. У чому відмінність наукового знання, і чому метафізика не може бути наукою?
2. Чи може достовірний досвід бути основою наукового знання?
3. У чому відмінність знання початків від знання виведень?
4. Які дві причини має наукове знання, і що з цього виходить?
5. Чому наукове знання не може мати формальної й матеріальної причини?
6. Чому наукове знання не має єдиного суб'єкта?

КОММЕНТАР

Оккам висуває принцип, що дістав назву «бритва Оккама», який був спрямований проти схоластичного пояснення, коли що-небудь неясне виводилося з дії деяких «сущностей» або «сил». В цьому випадку множення «сущностей» перешкоджало науковому пізнанню. Не відсікаючи від науки уявлення про таємничі «сили» типу флечистона «бритва Оккама» відсікала всякі уявлення про суть природних процесів. Оккам запропонував відмовитися від поняття субстанції, причини і інш. Для Оккама те, що пов'язано із загальним – це тільки слова, тобто «знаки». Реально ж світ складається з окремих тіл, які ми можемо піznати за допомогою досвіду. Філософія, доводив Оккам, не може бути служницею теології, а теологія не може бути наукою. Отже, в особі Оккама номіналізм в Англії отримав перемогу над реалізмом. Розуму було відмовлено в можливості осягати Бога, але і церква була обмежена в прагненні диктувати науці. Відмітино, що схоластика вже в особі Хоми Аквінського спиралася не лише на номіналізм, але і представників релігійного містичизму, що спирається не лише на божественне одкровення, але і розум.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

Мета: проаналізувати реальний процес виникнення, розвитку і зміни ідей в філософії Відродження.

Питання для вивчення

1. Висвітлити характер вирішення проблеми морального вдосконалення.
2. Показати відношення людини до природи.
3. Розкрити вирішення гносеологічних питань у площині обґрунтuvання науці.

Ключові поняття і терміни: Ренесанс (Відродження), антропоцентризм, гуманізм, геліоцентрізм, пантеїзм, мікрокосм, макрокосм, соціальні утопії.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ. «ЗБРОЯ (КЕРІВНИЦТВО) ХРИСТИЯНСЬКОГО ВОЇНА»

У ЖИТТІ ТРЕБА БУТИ ПІЛЬНУВАТИМ

Передусім тобі слід постійно і завжди пам'ятати, що людське життя – не що інше, як безперервна боротьба, і прості люди, душі яких світ-обманщик уловлює спокусливими забавами, помиляються. Вони влаштовують несвоєчасні свята, начебто вже отримали перемогу; дивно, з якою безпечною вони живуть – не інакше як у надміцному світі. З яким спокоєм вони безтурботно сплять, коли на нас без кінця нападає закута в броню велика армія вад, домагається нас усілякими способами, погрожує підступами.

Той, кому належить битися з усією когортю вад, з яких сім вважаються смертельними, той зобов'язаний готовувати два види зброй – молитву і знання (*scientia*)... Чиста молитва веде почуття на небо, немов у фортецю, неприступну для ворогів; знання зміцнює розум рятівними помислами. Одне саме вимолює, інше вселяє, про що належить молитися... Знання вказує, чого просити в ім'я Христове, тобто рятівного... Але молитва навіть прийнятніше, оскільки вона сполучає з Богом, проте і знання не менш потрібне.

Вір мені, найдорожчий брат мій, не існує такого сильного натиску ворогів, а значить, і такої могутньої спокуси, яка не могла б з легкістю притупити вивчення Священного Писання, не існує такої сумної невдачі, яку воно не зробило б терпимою. Проте, щоб не здавалося, що

я зухвалий тлумач (хоча я міг би покликати на захист великих людей), я запитую, що краще за манну здатне осяяти знання таємного закону? Адже в тому, що вона з'являється не із землі, а падає з неба, ти бачиш різницю між людським писанням і Божим. Адже усе Священне Писання натхненне Богом і йде від Бога-творця. А те, що принижено, це приземленість мови, яка під майже убогими словами приховує величезні таємниці. Як зрозуміло! Немає жодного людського вчення, не зіпсованого якою-небудь чорнотою помилок, тільки вчення Христове абсолютно білосніжне, ясне і чисте.

ПРО ЗБРОЮ ХРИСТИЯНСЬКОГО СЛУЖЕННЯ

Якщо ти повністю присвятиш себе вивченню Писання, якщо вдень і вночі роздумуватимеш про Закон Божий, то не бійся ні денного, ні нічного страху – ти будеш міцний і готовий до будь-якого нападу ворога. Проте я не відкидав би, що недосвідченому воїнові слід спочатку підготуватися до цієї військової служби, вивчити твори язичницьких поетів і філософів... Але мені не хотілося б, щоб разом з творами язичників ти вбирав їхні устої. Взагалі ж ти і там знайдеш багато корисного для правильного життя, не слід відкидати того, в чому добре наставляє язичницький автор. Ці твори ліплять і поживлюють дитячий розум і дивним чином готують до пізнання Божого Писання, вриватися в яке з немитими руками і ногами – свого роду святотатство...

Проте подібно до того, як невеликий, глупзд від Божого Писання, якщо ти станеш упиратися і наполягати на букви, так трохи користі принесе і поезія Гомера з Верглієм, якщо ти думатимеш, що уся вона алгорічна. Це стане заперечувати лише той, хто тільки покуштував ученості давніх, торкнувся її губами. Непристойних поетів я радив би взагалі не чіпати або, звичайно, не занадто поглиблюватися в них, якщо, зрозуміло, ти не зрозумієш, що описане примушує швидше боятися вад і, утримуючись від мерзотності, сильніше любити гідне. З філософів я б вважав за краще, щоб ти наслідував платоніків, тому що вони і багатьма своїми пропозиціями, і особливостями мови стоять найближче до профетичного й євангельського стилів. Коротше кажучи, корисно доторкнутися до усіх язичницьких творів, принаймні, як я сказав: у відповідні роки, помірно, обережно і з вибором. Крім того, нашвидко й попутно, не зупиняючись на них, і, нарешті, а це головне, якщо усе це призводить до Христа. Адже для чистих усе чисте, а для нечистих, навпаки, ні в чому немає чистоти.

З тлумачів Божого Писання понад усе вибирай тих, які надалі відходять від букв. Після Павла це передусім Ориген, Амвросій, Іероним, Августин. Адже я бачу, що новітні теологи дуже охоче чіпляються за букви і на всякі хитрі тонкощі витрачають більше праці, ніж на розкриття таємниць. Я, наприклад, чув, що деякі до такою

мірою ублажають себе жалюгідними людськими поясненнями, що відкидають тлумачення древніх як маячню. Худоба надала їм стільки упевненості, що вони, ніколи не читаючи Священих Писань, вважають себе, проте, самостійними теологами. Говорять вони про надзвичайні тонкощі або говорять гідно Святого Духу – нехай про це судять інші! Якщо ти вважаєш за краще бути міцніше духом, а не більш підготовленим для суперечки, якщо ти більше шукаєш їжу духовну, ніж лоскіт для розуму, то краще всього розверни давніх вчених, у яких благочестя виразніше, обізнаність багатша й давніша, а мова не безсила, не брудна, а тлумачення більше відповідають священним таємницям. Звичайно, я не хотів сказати, що відкидаю новітніх теологів, але віддаю перевагу кориснішому і відповіднішому до твого наміру.

Адже Божий Дух має свою мову і свої образи, які ти повинен передусім вивчити за допомогою ретельного спостереження. Божа мудрість лепече з нами, як дбайлива мати пристосовує свої слова до нашої дитячості. Немовлятам во Христі вона простягає молоко, слабким – зелень. Ти ж кваєшся мужніти і готовишся до твердої їжі. Вона опускається до твоєї низькості, але ти, навпаки, підіймайся до її висоти. Жахливо назавжди залишитися дитиною, занадто боязко не переставати бути слабким. Роздум над одним віршем задовольнить більше, якщо ти, розбивши шкаралупу, витягнеш зерно, ніж коли проспіваеш усі псалми до останньої букви. Я так старанно нагадую про це, тому що мені добре відомо, що ця помилка захоплювала не лише душі простого народу, але й тих, хто своїм покриттям і званням заявляє про досконалу богообоязливість, щоб думали, ніби вище благочестя полягає тільки в щоденному повторенні багатьох псалмів, що чи не буквально зрозуміли. Я думаю, що причина цього не в чому іншому, як в тому, що чернече благочестя до такої міри повсюдно охолонуло, виснажилося, зникло, втратилося, оскільки ченці старіють на розумінні букв і не працюють над досягненням духовного сенсу Писань.

Але до чого скочується наша мова? Мені хотілося наказати тобі спосіб життя, а не занять. Втім, ми відхилилися в цю сторону, тому що намагаємося показати тобі зручний засіб, за допомогою якого ти повинен будеш добути зброю для своєї нової військової служби. Отже, повернемося до повчання! Якщо ти з язичницьких книг візьмеш найкраще і, як бджола, облітаючи усі сади древніх, минеш отруйний сік, а висмокчеш тільки рятівний і благородний, то повернеш свою душу загального життя, яку і називають етичною, набагато більш озброєною.

ПОЧАТОК МУДРОСТІ – ПІЗНАННЯ САМОГО СЕБЕ. ПОДВІЙНИЙ МУДРОСТІ – ІСТИННІЙ І ХИБНІЙ

...Спокій – це вище благо, ревнителі світу цього направляють до нього усі свої старання, проте спокій цей, як було сказано, помилковий. Філософи помилково обіцяли його послідовникам своїх навчань. Для того, щоб прийти до нього, існує один спосіб – вести війну з нами самими, жорстоко битися зі своїми вадами. Адже проти цих ворогів з невблаганною ненавистю виступає Бог – наш спокій, за своєю природою Він – сама доброчесність, Батько і Творець усіх доброчесностей (5.107).

Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина.
–М., 2000. – С.98, 99, 100-102, 104-105, 107.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Що є людське життя, і які випробування чекають людину?
2. Яку зброю повинен готувати той, хто готується до битви?
3. Яке значення має вивчення Писання в боротьбі проти спокус?
4. Чому треба вивчати твори Гомера, Вергелія й інших язичників?
5. Чи може християнин бути слабким, і в чому його сила?
6. Що є вищим благом для християнина, і що являється його основою?

КОММЕНТАР

Робота Еразма «Керівництво християнського воїна» є найбільш впливовим гуманістичним твором, поширеним в Європі в перші десятиліття шістнадцятого століття. Вона стала своєрідним бестселером – за півстіль років витримала 23 перевидання.

Революційний характер «Керівництва» полягає у зухвалому припущення про те, що визнання християнського покликання мирян є – засобом до відродження Церкви. Регулярне читання Писання оголошувалося ключем до нової побожності мирян, на підставі якої можна було відновити і реформувати Церкву. Еразм сприймав свій твір як керівництво до розуміння Писання для мирян і забезпечив його простим, але вченим викладом «філософії Христа». По-перше, Еразм вважає, що майбутня життєвість християнства буде ґрунтуватися на мирянах, а не на духовенстві. Духовенство розглядається в якості вчителів, в чиї обов'язки входить підняття мирян до свого власного рівня розуміння. По-друге, сильний акцент, який Еразм робить на «внутрішню релігію», призводить його до розуміння християнства, не залежного від Церкви, – її обрядів, священиків та інститутів.

Релігія – це справа серця і розуму кожного окрім людини, це внутрішній стан, він заперечує погляд на «релігійне життя» (іншими словами – чернецтво) як на вищий прояв християнського життя: мирянин, який читає Писання, так само вірний своєму покликанню, як і будь чернець. Писання має бути доступне всім, щоб всі могли повернутися до витоків і втамувати свою спрагу з джерела чистої і живої води християнської віри, а не пити з застояних ставків релігії пізнього середньовіччя. Він не сприймає християнство всього лише як зовнішнє дотримання моральних правил. Його типово гуманістичний акцент на внутрішній релігії приводить його до припущення, що читання Писання перетворює читача, даючи йому новий стимул полюбити Бога і близького.

МИКОЛА КУЗАНСЬКИЙ. ПРО ВЧЕНЕ НЕЗНАННЯ

ГЛАВА 1. ПРО ТЕ, ЩО ЗНАННЯ є НЕЗНАННЯ

В усіх речах ми помічаємо дароване Богом природне прагнення існувати якнайкраще, як тільки можна завдяки природі даної властивості. З тією ж метою діють, маючи в розпорядженні потрібні знаряддя, істоти, яким природжена та властивість, що відповідає завданню пізнання здатності судження, завдяки чому їх прагнення не залишається марним і досягає спокою в бажаній основі власної природи. Якщо іноді відбувається інше, то це обов'язкові наслідки обставин, що додаються, наприклад, коли від хвороби змінюється смак, а від помилкових думок – розум. Тому ми говоримо, що здоровий вільний інтелект схоплює в любовних обіймах і пізнає істину, яку ненаситно прагне досягти, озираючи весь світ в невпинному бігу. Ми не сумніваємося в істині того, з чим не може сперечатися жоден здоровий розум.

З іншого боку, усі дослідники судять про невідоме шляхом розмірного порівняння з чимось вже знайомим, так що усе досліджується в порівнянні і через посередництво пропорції. Коли шукане порівнюється при цьому із заздалегідь відомим шляхом короткої пропорційної редукції, що пізнає нескрутне судження, і, навпаки, коли вимагається багато проміжних ланок, виникають трудності і неясності, як відомо в математиці, де початкові положення редукувати до перших самоочевидних принципів простіше, а наступні важче, тому що потрібно обов'язково проходити через початкові. Отже, всякий розшук полягає в більш-менш важкому порівнюючому розміренні. З цієї причини нескінченне, як таке, вислизаючи від всякої співмірності, залишається невідомим.

ГЛАВА 2. ПОПЕРЕДНІЙ ОГЛЯД

Збираючись говорити про вище мистецтво незнання, я обов'язково повинен розібрати природу самої по собі максимальності. Максимумом я називаю те, більше чого нічого не може бути. Але така надмірність властива єдиному. Тому максимальність співпадає з єдністю, яка і є буття. Якщо така єдність універсальним і абсолютним чином височіє над всякою відносністю і конкретною обмеженістю, то йому нічого не протилежно завдяки його абсолютній максимальності. Абсолютний максимум є те єдине, яке є усе. У нім усе, оскільки він максимум, а оскільки йому ніщо не протилежне, з ним співпадає і мінімум. Тим самим він перебуває в усьому. Як абсолют, він актуальний усе можливе буття і не визначається нічим речовим, тоді як від нього – усе. Цей максимум, в якому, поза сумнівом, і бачить Бога віра усіх народів, я постараюся, під керівництвом Того, Хто мешкає в неприступному світлі, досліджувати як незбагненність, що перевищує людський розум, у своїй першій книзі.

По-друге, абсолютна максимальність є абсолютне буття, завдяки якому усі речі – те, що вони суть. Універсальна єдність буття, що йде від нього, теж максимум, витікаючий від Абсолюту і тому існуючий в конкретній визначеності як Всесвіт. Відповідно, його єдність визначилася в множину, поза якою не може існувати.Хоча своею універсальною єдністю цей максимум охоплює усе, що усе одержуюче буття від Абсолюту – в ньому і він – в усьому він не має самостійного існування поза множиною, в яку він визначився, тобто поза конкретністю, від якої він невід'ємний, його немає. Цей максимум, Всесвіт, я коротко опишу в другій книзі.

Нарешті, в нашому третьому міркуванні мова піде про явища максимуму. Оскільки Всесвіт самостійно існує тільки в конкретній множині, саме серед неї ми будемо шукати єдиний максимум, в якому Всесвіт, як у своїй кінцевій меті, актуально існує максимальним і досконалім чином і який з'єднується з Абсолютом, загальною межею. Про цей максимум, останню досконалість, що перевищує всяку нашу здатність розуміння, одночасно конкретну і абсолютну, ім'я якої – Ісус вічно Благословений, я теж додам небагато, дивлячись по тому, що сам Ісус вселить.

ГЛАВА 3. ПРО ТЕ, ЩО ТОЧНА ІСТИНА НЕЗБАГНЕНА

З самоочевидної несумірності нескінченного і кінцевого абсолютно ясно також, що там, де ми маємо справу з перевищуванням і таким, що перевищує, не можна прийти до простого максимуму: перевищуване і таке, що перевищує, кінцеві, а такий максимум необхідно нескінчений. Тим самим для будь-яка річ, окрім цього максимуму, проста, явно мислима і велика. Оскільки в рівності ми теж бачимо

східці – серед подібних речей одна більше дорівнює іншій, ніж третій, дивлячись по схожості і відмінності роду, виду, місця, впливу і часу, – то звичайно, не можна знайти ні декількох, ні навіть двох речей, таких подібних і рівних один одному, щоб вони не могли нескінченно ставати ще більш подібними. Відповідно міра і виміряне при будь-якій їх рівності теж завжди залишається різними.

Наш кінцевий розум, рухаючись шляхом уподібнень, не може в точності осягнути істину речей. Адже істина не буває більше і менше, вона полягає в чомусь неділимому і, окрім як самою ж істиною, нічим в точності виміряна бути не може, як круг, буття якого полягає в чомусь неподільному, не може бути виміряний не кругом. Не будучи істиною, наш розум теж ніколи не осягає істину так, щоб вже не міг осягати її все точніше без кінця, і відноситься до істини, як багатокутник до круга. Будучи вписаним в круг, він тим йому подібніший, чим більше кутів має, але навіть при множенні своїх кутів до безкінечності він ніколи не дорівнюватиме кругу, якщо не перейде в тотожність з ним.

ГЛАВА 4. АБСОЛЮТНИЙ МАКСИМУМ, СПІВПАДАЮЧИ З МІНІМУМОМ, РОЗУМІТЬСЯ НЕЗБАГНЕННО

Абсолютний максимум перебуває в повній актуальності, будучи усім, чим він може бути, і з тієї ж причини, з якої він не може бути більше, він не може бути і менше: адже він є все те, що може існувати. Але те, менше чого не може бути нічого, є мінімум. Значить, якщо максимум такий, як сказано, він очевидним чином співпадає з мінімумом.

Усе це для тебе проясниться, якщо представиш максимум і мінімум в кількісному визначенні. Максимальна кількість максимальна велика, мінімальна кількість максимальна мала. Звільні тепер максимум і мінімум від кількості, винісши подумки за дужки «велике» і «мале», і ясно побачиш збіг максимуму і мінімуму: максимум перевершує усе, і мінімум теж перевершує усе; абсолютна кількість не більш максимальна, ніж мінімально, тому що його максимум є через збіг одночасно і мінімумом.

Николай Кузанский. Об ученом незнании
// Антология мировой философии: Возрождение.
– Мн., М., 2001. – С.111-113.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. На якій підставі стверджується, що здоровий і вільний розум пізнає істину?
2. Чому нескінченнє залишається невідомим?

3. Що є максимальність, і яке відношення вона має до буття?
4. Яким є абсолютний максимум по відношенню до всього?
5. Чому співпадають максимум і мінімум?
6. Як відносяться між собою Абсолют і Всесвіт? Що існує у конкретній множині?
7. Чи можна у Всесвіті розшукувати єдиний максимум, і яким чином?
8. Чому, коли ми маємо справу з перевищуванням, не можна прийти до простого максимуму? Чому наш кінцевий розум не може осягнути істину речей?
9. Яким чином збігаються максимум і мінімум?

КОММЕНТАР

Трактат «Про вчене незнання» містить основні ідеї Миколи Кузанського: вчення про «збіг протилежностей», взаємозв'язок природних явищ, нескінчений Всесвіт і людину як мікрокосм, абсолютний і обмежений максимум.

Спочатку Микола Кузанський дає характеристику процесу отримання нових знань: щоб відрізнисти нове потрібно порівняти його зі старим. І тут автор вводить оригінальну міру порівняння – абсолютний максимум – це те більше чого нічого бути, що є міра всього сущого. Якщо нескінченність стає мірою, безглаздо говорити про точне знання. Завдяки такому визначенню стають можливі наступні міркування про єдність максимуму і мінімуму, аргументація засобами математики, особливо геометрії.

За максимум можна взяти нескінченність, і, оскільки ми не можемо її виміряти, вона залишається невідомою, і таким чином залишається невідомою сама істина. За Кузанським, людський розум не здатний однозначно приводити невідоме до відомого Але автор не відмовляється від спроби пізнати істину, цілісність світу і його причину, Бога. Пізнаючи, ми залишаємося в межах невідання, але це невідання стає вченим, досвідним незнанням. Тільки завдяки безперервному зусиллю пізнати Бога ми приходимо до розуміння, що його пізнати неможливо.

Істина невловима й незагненна у своїй чистоті, але незважаючи на це, чим більше вченість в «незнанні істини», тим близче ми до неї наближаемося. Розум рухається до істини, і цей процес нескінчений, подібно до того як багатокутник при нескінченному збільшенні числа сторін наближається до кола, але колом не стає. Так і розум ніколи не зможе піznати істину до кінця, хоча нескінченно наближається до неї.

Збіг максиму і мінімуму є найважливішим методологічним принципом філософії Миколи Кузанського, що робить його одним з основоположників нової європейської діалектики. У Кузанського місце единого тепер займає поняття актуальної нескінченності, що і є, власне, поєднання протилежностей абсолютноого максимуму і

мінімуму. Проведене ототожнення єдиного з нескінченним згодом спричинило перебудову принципів не тільки античної філософії і середньовічної теології, а й античної та середньовічної наукової думки – математики і астрономії.

МИШЕЛЬ ДЕ МОНТЕНЬ. ДОСЛІДИ

О ПЕДАНТИЗМІ

Якщо троянди і фіалки, як стверджують деякі садівники, що ростуть поблизу від лука і часнику, і справді пахнуть приємніше і сильніше, тому що ті витягають із землі і всмоктують в себе усе, що є в ній смердючого, то чом би і закостенілим в злочинах людям моого оточення також не всмоктати в себе усієї отрути з моого повітря і моого неба, своїм сусідством зі мною не зробити мене настільки чистіше і краще, щоб я не загинув остаточно і безповоротно? В цілому це не так, але дещо в цьому роді усе ж можливо: наприклад, доброта прекрасніша і привабливіша, коли вона рідкість, а ворожість і несхожість усього оточення посилює і зміцнює прагнення робити добро, запалюючи душу і необхідністю боротися з перешкодами, і жаданням слави.

Грабіжники самі по собі не проявляють до мене особливої ворожості. А хіба я не відповідаю їм тим же? Вирішив би я взятися за них, мені б довелося мати справу з великою кількістю людей. Ті, у кого однаково зла воля, якою б не була відмінність в їх становищі, приховують у собі однакову жорстокість, ганебність, грабіжницькі схильності, і усе це в кожному з них тим огидніше, чим він трусливіше, чим упевненіше в собі і чим більш вправно уміє прикриватися законами. Я у меншій мірі ненавиджу явний злочин, здійснений в запалі боротьби, ніж скоєний зрадницькі, тихою сапою. Наша лихоманка напала на тіло, якому вона ніскільки не пошкодила. У ньому тлів вогонь, і ось спалахнуло полум'я, більше шуму, ніж справжньої біди.

До чого ці високо піднесені вершини філософії, якщо жодній людській істоті все одно до них не дібрatisя, і до чого ці правила, яким не підкоряються наші звичаї, які людям не по плечу? Я часто бачу, як нам пропонують такі зразки життя, наслідувати які не слід – і, що ще гірше, бажання – ні той, хто їх пропонує, ні його слухачі. Від того ж аркуша паперу, на якому він тільки що накреслив звинувачувальний вирок у справі про прелюбство, суддя відриває клаптик, щоб написати любовний лист дружині свого співтовариша, і та, до кого ви прийдете, щоб насолодитися з нею забороненою любов'ю, незабаром потім, у вашій присутності, обрушиться на такі самі гріхи якої-небудь зі своїх товарок, та ще з таким обуренням, що куди до неї самої Порції! I такий

засуджує на смерть за злочини, які вважає в душі не більш, ніж провиною. У моїй юності мені довелося бачити, як деякий дворянин в одну і ту ж мить протягнув народу однією рукою вірші, видатні як своєю привабливістю, так і розбещеністю, а іншою – найгарячіше викриття в безбожжі і розпусті, яке вже давно не доводилося вислуховувати світу.

Такі люди. Законам і заповідям надається жити своїм життям, ми живемо своїм, і не лише внаслідок розбещеності устоїв, але і тому, що дотримуємося інших поглядів, дивимося на речі іншими очима.

Послухайте яке-небудь філософське міркування – багатство думки, красномовство, точність висловлювань приголомшують ваш розум і захоплюють вас, але в ньому ви не виявите нічого такого, що б сколихнуло або хоч би зачепило вашу совість, адже звертаються не до неї. Хіба не так? Аристон говорив, що і баня, і урок – даремні, якщо вони не змишають бруду і після них людина не стає чистішою. Чому ж! Можна гризти і саму кістку, але спочатку з неї слід висмоктати мозок: адже і ми, лише вливши в себе добре вино з чудового кубка, починаємо розглядати викарбуваний на нім малюнок і судити про роботу майстра.

Було б бажано встановити розумніше співвідношення потрібним і здійсненим; адже мета, досягти якої неможливо, і поставлена, очевидно, неправильно. Немає жодної чесної людини, яка, зіставивши би свої вчинки і думки з величчями законів, не дійшла би висновку, що упродовж свого життя вона добрий десяток разів заслуговувала на шибеницю, і це відноситься навіть до тих, карати і страчувати яких було б і дуже шкода, зважаючи на користь, що вони приносять, і україн несправедливо.

А інший, може трапитися, і не порушує законів, та все ж негідний похвали за свої доброчесності, і філософія поступила б цілком справедливо, якби його як слід висікла. Взаємини тут Україн складні і заплутані. Ми не можемо і подумати про те, щоб вважати себе порядними людьми, якщо станемо виходити із законів, встановлених для нас Господом Богом; ми не можемо претендувати на це, виходячи з наших законів. Людська розсудливість ще ніколи не піднімалася до такої висоти, яку вона собі наказала. А якби вона її і досягла, то наказала б собі щось вище, до чого б завжди тягнулася і чого жадала б; ось чому наша суть ворожа всякій стійкості. Людина сама себе примушує впадати в гріхи. Зовсім не розумно викроювати для себе обов'язки не по своїй мірці, а за міркою когось іншого. Кому ж наказує він те, що, за його ж власним розумінням, нікому не під силу? І невже він творить щось неправе, якщо не здійснює того, чого не в змозі зробити?

Закони прирікають нас на неможливість виконувати їх веління, і вони ж судять нас за невиконання цих велінь.

Якщо потворну нашу свободу виявляти себе з різних сторін (діяти в такий спосіб, а міркувати – в інший) і можна пробачити, на худий кінець, тим, хто говорить про що завгодно, але тільки не про себе, то для тих, хто говорить виключно про себе, як я, вона рішуче недопустима; моєму перу необхідно бути таким же твердим, як тверда моя хода. Громадське життя повинне відбивати життя окремих людей. Доброчесності Катона були для його століття надмірно суворими, і, беручись наставляти інших, як людина, призначена для служжіння суспільству, він міг би сказати собі, що його справедливість, якщо і не остаточно несправедлива, то щонайменше занадто суєтна і несвоєчасна. І мої устої, які відрізняються від загальноприйнятих якою-небудь дрібничкою, нерідко налаштовують мене проти моого століття і перешкоджають моєму зближенню з ним. Не знаю, чи обґрунтована моя неприязнь до суспільства, в якому я повинен обертатися, зате я дуже добре знаю, наскільки з мого боку було б необґрунтовано скаржитися на те, що воно ставиться до мене більш неприязно, ніж я до нього.

Доброчесність, потрібна для керівництва мирськими справами, є добродетель з опукlostями, виїмками і вигинами, щоб її можна було прикладати і приганяти до людських вад. Доброчесність не бездомішкова і не проста, не пряма, не безвадна, не стійка, не незаплямована. Одного з наших королів докоряють за те, що він занадто нехитро наслідував добрі і праведні умовляння свого сповідника.

*Монтен M. Опыты. Избранные произведения. В 3 т.
T. I. – М., 1992. – С. 265-275.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Що є причиною прагнення робити добро?
2. Чим відрізняється злочин явний і здійснений у боротьбі з чимось?
3. Навіщо пропонувати зразки життя, які неможливо здійснити?
4. Чи можна побачити у поведінці людини, водночас, ознаки моральності й аморальності?
5. Як співвідносяться між собою заповіді й реальне життя?
6. Яку мету повинна ставити чесна людина?
7. Чи можна бути негідним похвали за свої доброчесності?
8. Чому людина сама себе примушує впадати в гріхи?
9. У чому суперечність законів?

Філософські погляди Монтеня фактично містять основні передумови раціоналізму Нового часу. Розум він розглядає як основу етичного життя. Тому «хай совість і чесноти учня знаходять віддзеркалення в його мові і не знають іншого керівника, окрім

розуму». Тому учня необхідно навчати визнавати свої помилки, і слідувати розуму. Більш того, світ, як предмет пізнання повинен стати способом самопізнання, він повинен стати «дзеркалом, в яке потрібно дивитися, щоб піznати себе до кінця».

Основою виховання він вважав турботу про душу на основі вивчення філософії, оскільки «душа, що вміщає в себе філософію, не може не заразити своїм здоров'ям і тіло». Він виділяв головний стан душі – спокій, радісне сприйняття життя, поза сумнівом, має своїми витоками філософію стойків. Саме тому Монтень наполягає, щоб навчання «повинне ґрунтуватися на з'єднанні строгості з м'якістю». І далі, в розділі про «Канібалах» Мішель затверджує: «Цінність і гідність людини поміщені в його серці і в його волі; саме тут – основа його справжньої честі».

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Мета: основні напрями і погляди представників філософії Нового часу, розкрити зміст їх основних суспільно-політичних теорій.

Питання для вивчення

1. Розкрити основні підстави виникнення наукової раціональності.
2. Проаналізувати обґрунтування методів, використання яких є передумовою осягнення істини в науковому дослідженні.
3. Пояснити характер вирішення гносеологічних питань.

Ключові поняття і терміни: наукоцентризм, метод, гносеологія, емпіризм, раціоналізм, індукція, дедукція, гіпотетико-дедуктивний метод, сенсуалізм, емпіризм, скептицизм, суспільний договір, теорія природного права, просвіта, свобода, прогрес, деїзм.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

ФРЕНСІС БЕКОН. ПРО ГІДНІСТЬ І ПРИМНОЖЕННЯ НАУК

Ті, хто займався науками, були або емпіриками, або догматиками. Емпірики, подібно до мурашок, тільки збирають і задовольняються зібраним. Раціоналісти, подібно до павука, роблять тканину з самих себе. Бджола ж обирає середній спосіб: вона витягає матеріал з садових і польових кольорів, але розташовує і змінює його по своєму умінню. Не відрізняється від цього і справжня справа філософії. Бо вона не ґрунтуються тільки на силах розуму і не відкладає у свідомість незайманим матеріал, що витягує з природної історії і механічних дослідів, але змінює його і переробляє в розумі. Отже, слід покласти добру надію на тісніший і непорушний (чого досі не було) союз цих здібностей – досвіду і розуму.

Для побудови аксіом має бути придумана інша форма індукції, ніж та, якою користувалися досі. Ця форма має бути застосована не лише для відкриття і випробування того, що називається началами, але навіть до менших і середніх і, нарешті, до усіх аксіом. Індукція, яка здійснюється шляхом простого перерахування, є дитяча річ: вона дає хисткі висновки і наражається на небезпеку з боку частковостей, виносячи ухвалу переважно на підставі меншої, ніж треба, кількості фактів, і притому тільки тих, які є в наявності. Індукція ж, яка буде корисною для відкриття й доказу наук і мистецтв, повинна розділяти природу за допомогою належних розмежувань і виключень. І потім, після достатньої кількості негативних суджень, вона повинна робити

висновок про позитивне. Це досі не здійснено, і навіть не зроблена спроба, якщо не рахувати Платона, який частково користувався цією формою індукції для того, щоб витягати визначення й ідеї. Але щоб добре і правильно будувати цю індукцію або доказ, треба застосовувати багато такого, що досі не спадало на думку жодному із смертних, і виконати більше роботи, ніж досі було витрачено на силогізм. Користуватися ж допомогою цієї індукції слід не лише для відкриття аксіом, але й для визначення понять. У вказаній індукції і знаходиться, поза сумнівом, найбільша надія.

Наук, що спираються швидше на фантазію і віру, ніж на розум і докази, налічується три: астрологія, природна магія й алхімія. Причому цілі цих наук зовсім не є неблагородними. Адже астрологія прагне розкрити таємниці впливу вищих сфер на нижчі і панування перших над другими. Магія хоче перевести природну філософію від споглядання різних об'єктів до великих звершень. Алхімія намагається відокремити і витягнути чужорідні частини речей, що ховаються в природних тілах; самі ж тіла, забруднені цими домішками, очистити. Звільнити те, що виявляється пов'язаним, довести до досконалості те, що ще не дозріло. Але шляхи і способи, які, на їх думку, ведуть до цих цілей, як в теорії цих наук, так і на практиці, рясніють помилками і всякою нісенітницею.

Але найбільш серйозна з усіх помилок полягає у відхиленні від кінцевої мети науки. Адже деякі люди прагнуть знання в силу природженої і безмежної цікавості, інші – заради задоволення, треті – щоб придбати авторитет, четверті – щоб взяти верх в змаганні, більшість – заради матеріальної вигоди і лише дуже небагато – для того, щоб даний від Бога дар розуму направити на користь людському роду.

Моя мета полягає в тому, щоб без оздоб і перебільшень показати істинну вагу науки серед інших речей і, спираючись на Божі і людські свідчення, з'ясувати її справжнє значення і цінність.

Нарешті, ми хочемо застерегти усіх взагалі, щоб вони пам'ятали про справжні цілі науки і прямували до неї не для розваги і змагання, не для того, щоб зарозуміло дивитися на інших, не заради вигоди, не заради слави, могутності або інших подібних нижчих цілей, але заради користі для життя і практики, щоб вони удосконалювали і направляли її у взаємній любові. Бо від прагнення до могутності пали ангели, в любові ж немає надлишку, і ніколи через неї ні ангел, ні людина не були в небезпеці.

Індукцію ми вважаємо тією формою доказу, яка зважає на дані почуттів, наздоганяє природу і спрямовує до практики, майже змішуючись з нею.

Отже, порядок доказу виявляється прямо зворотним. Досі зазвичай справа велася таким чином, що від почуттів і часткового відразу переходили до найбільш загального, немов від твердої осі,

навколо якої повинні обергатися міркування. Вже звідти виводилося усе інше через середні пропозиції: шлях, звичайно, швидкий, але крутий і такий, що не веде до природи, а схильний до суперечностей і пристосований для них. У нас же безперервно і поступово встановлюються аксіоми, щоб тільки в останню чергу прийти до найбільш загального. Саме це найбільш загальне виходить не у вигляді беззмістового поняття, а виявляється добре визначенім і таким, що природа визнає в ньому щось справжнє, їй відоме і вкорінене в самому серці речей.

Але і в самій формі індукції, і в отримуваному через неї судженнями замишляємо великі зміни. Бо та індукція, про яку говорять діалектики і яка відбувається за допомогою простого перерахування, є щось дитяче, оскільки дає хисткі висновки, схильна до небезпеки від прикладу, що суперечить, поглядає тільки на звичне, і не призводить до результату.

Між тим, для наук потрібна така форма індукції, яка робила б в досвіді розділення і відбір шляхом належних виключень і призводила б до необхідних висновків. Але якщо той звичний спосіб судження діалектиків був такий клопітливий і стомлював такі уми, то наскільки більше доведеться працювати при цьому іншому способі, який витягається з глибин духу і надр природи?

Але і тут ще не кінець. Бо і підстави наук ми вважаємо глибшими і зміцнююмо, і начала дослідження беремо від більших глибин, ніж це робили люди досі, оскільки ми піддаємо перевірці те, що звичайна логіка приймає ніби завдяки чужій підтримці.

Адже людський розум, якщо він спрямований на вивчення матерії (шляхом споглядання природи речей і творінь Бога), діє стосовно неї і цією матерією визначається. Якщо ж він спрямований на самого себе (подібно до павука, що плете павутину), то він залишається невизначенним, і хоча й створює якусь тканину науки, що відрізняється дивовижно тонкою ниткою і великою працею, але тканіна ця абсолютно непотрібна і даремна.

Бэкон Ф. Сочинения. В 2 т. — Т.2. — М., 1978.

— С.56-57, 61-62. — Т.1. — М., 1977. — С.110, 115-116, 117, 67, 71-72.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. У чому відмінність емпіриків і догматиків, і як подолаються недоліки їх досвіду пізнання?
2. Яка індукція необхідна для побудови аксіом?
3. Які науки спираються на фантазію і віру, яке в них завдання?
4. У чому є кінцева мета та цілі науки, і що можна вважати відхиленням від них?
5. У чому недоліки індукції за допомогою простого перерахування?
6. На вивчення чого спрямований людський розум?

КОММЕНТАР

Вся філософія Френсіса Бекона була практичною: дати людству можливість засобами наукових відкриттів і винаходів оволодіти силами природи. Він вважав, що філософія повинна бути відокремлена від теології і не переплітатися з нею так тісно, як це було в схоластиці. Бекон був першим з цілій низки філософів, що цікавляться наукою, який підкреслював важливість індукції в протилежність дедукції. Як і більшість його послідовників, він спробував знайти якийсь кращий вид індукції, ніж те, що називається «індукція через просте перерахування». Індукція, яка здійснюється шляхом простого перерахування, за словами думку Бекона є дитяча річ: вона дає хиткі висновки і наражається на небезпеку з боку частковостей, виносячи ухвалу переважно на підставі меншої, ніж треба, кількості фактів, і притому тільки тих, які є в наявності. Індукція ж, яка буде корисною для відкриття й доказу наук і мистецтв, повинна розділяти природу за допомогою належних розмежувань і виключень. І потім, після достатньої кількості негативних суджень, вона повинна робити висновок про позитивне.

Бекон вірив, що він має метод, за допомогою якого індукція зможе зробити щось більше, ніж це. Він цінував свій метод за те, що той показував, як класифікувати спостерігаються факти, на яких має базуватися наука. Ми не повинні, говорить він, уподобнюватися ні павукам, які тчути нитку з самих себе, ні мурашкам, які просто збирають, а бути подібними бджолам, які й збирають і впорядковують. У своїй роботі він значне місце приділяє розгляду помилок які відводять вченого від істини.

Найбільш серйозною з усіх помилок Бекон вважається відхилення від кінцевої мети науки. Адже деякі люди прагнуть знання в силу природженої і безмежної цікавості, інші – заради задоволення, треті – щоб придбати авторитет, четверті – щоб взяти верх в змаганні, більшість – заради матеріальної вигоди і лише дуже небагато – для того, щоб даний від Бога дар розуму направити на користь людському роду. Справжня мета полягає в тому, щоб без оздоб і перебільшень показати істинну вагу науки серед інших речей і, спираючись на Божі і людські свідчення, з'ясувати її справжнє значення і цінність.

РЕНЕ ДЕКАРТ (1596-1650). ПРАВИЛА ДЛЯ КЕРІВНИЦТВА РОЗУМУ

...Ми приходимо до пізнання речей двома шляхами, а саме за допомогою досвіду або дедукції. На додаток слід зауважити, що досвідчені дані про речі часто бувають оманливими. Дедукція ж, або чисте виведення одного з іншого, хоча і може бути залишена без уваги,

якщо вона неочевидна, але ніколи не може бути невірно вироблена розумом, навіть украй малорозсудливим. І мені здається малокорисними для даного випадку ті кайдани діалектиків, за допомогою яких вони намагаються управляти людським розумом, хоча я не заперечую, що ці ж засоби дуже придатні для інших потреб. Дійсно, будь-яка помилка, яку можуть допустити люди (я говорю про них, а не про тварин), ніколи не виникає з невірного висновку, а тільки з того, що вони покладаються на деякі малозрозумілі дані досвіду або виносять судження необачно.

З цього очевидним чином виводиться, чому арифметика і геометрія бувають набагато достовірнішими, ніж інші дисципліни. Лише вони займаються предметом, таким чистим і простим, що досвід привніс би недостовірне, але цілком полягають в ув'язненнях, що розумно виводяться. Отже, вони є найбільш легкими і очевидними з усіх наук і мають предмет, який нам потрібний, оскільки людина, якщо вона уважна, здається, навряд чи може в них помилитися.

І абсолютно марно підраховувати голоси, щоб наслідувати ту думку, якої дотримується більшість авторів, оскільки, якщо справа стосується важкого питання, вірогідніше, що істина в ньому могла бути виявлена швидше небагатьма, чим багатьма.

Під інтуїцією я маю на увазі не хистке свідоцтво почуттів і оманливе судження уяви, що неправильно складає, а розуміння (*conceptum*) ясного й уважного розуму, настільки легке і виразне, що не залишається ніякого сумніву відносно того, що ми розуміємо, або, що те ж саме, безперечне розуміння ясного й уважного розуму, яке породжується одним лише світлом розуму і є простішим, а значить, і достовірнішим, ніж дедукція, хоча вона і не може бути вироблена людиною неправильно, як ми вже казали раніше. Таким чином кожен може угледіти розумом, що він існує, що він мислить, що трикутник обмежений тільки трьома лініями, а куля – єдиною поверхнею і тому подібними речами, які набагато численніші, ніж помічає більшість людей, оскільки вони вважають негідним обдумувати такі легкі речі.

Під методом же я розумію достовірні і легкі правила, строго дотримуючись яких людина ніколи не прийме нічого помилкового за істинне і, не витрачаючи марно ніякого зусилля розуму, постійно, крок за кроком, примножуючи знання, прийде до істинного пізнання усього того, що вона буде здатна пізнати.

Якщо метод правильно пояснює яким чином слід користуватися інтуїцією розуму, щоб не впасти в оману, осоружну істині, і яким чином слід шукати дедуктивні висновки, щоб прийти до пізнання усіх речей, то, мені здається, для того, щоб він був досконалим, не треба нічого іншого,

оскільки неможливо придбати ніякого знання, окрім як за допомогою інтуїції розуму або дедукції, як вже було сказано раніше. Адже він не може тягнутися і до того, щоб вказувати, яким чином слід здійснювати ці дії, бо вони є первинними і найпростішими з усіх, так що, як би наш "розум не міг користуватися ними вже раніше, він не сприйняв би ніяких приписів самого методу, наскільки б легкі вони не були.

І подібно до того, як велика кількість законів нерідко створює передумови для виправдання вад, і держава краще управляється, якщо законів небагато, але яких строго дотримуються, так і замість великої кількості правил, що становлять логіку, я уклав, що вистачало б чотирьох наступних, аби тільки я прийняв тверде рішення постійно дотримуватися їх без єдиного відступу.

Перше – ніколи не приймати за істинне нічого, що я не визнав би таким з очевидністю, тобто ретельно уникати поспішності і упередження, включати у свої судження тільки те, що представляється моєму розуму так ясно і виразно, що жодним чином не зможе дати привід для сумніву.

Друге – ділити кожне утруднення, що розглядаються мною, на стільки частин, скільки буде потрібно, щоб краще за них дозволити.

Третє – розташовувати свої думки в певному порядку, починаючи з предметів простих і легко пізнаваних, і сходити мало-помалу, як по східцях, до пізнання найбільш складних, допускаючи існування порядку навіть серед тих, які в природному ході речей не передують один одному.

І останнє – робити усюди переліки настільки повні і огляди такі всеосяжні, щоб бути упевненим, що нічого не пропущено.

Ті довгі ланцюги висновків, суцільно простих і легких, якими геометри зазвичай користуються, щоб дійти до своїх найбільш важких доказів, дали мені можливість уявити собі, що усі речі, які можуть стати для людей предметом знання, знаходяться між собою в такій же послідовності. Таким чином, якщо утримуватися від того, щоб приймати за істинне що-небудь, що таким не є, і завжди дотримувати порядок, в якому слід виводити одне з іншого, то не може існувати істин ні таких віддалених, ні таких відвертих, щоб вони були недосяжні, ні таких відвертих, щоб не можна було їх розкрити. Мені не склало великих труднощів відшукати те, з чого слід було почати, оскільки я вже знат, що починати потрібно з простого і легко пізнаваного. Взявши до уваги, що серед тих, що шукали істину в науках, тільки математикам вдалося знайти деякі докази, тобто деякі точні і очевидні міркування, я не сумнівався, що і мені належало почати з того, що було ними досліджено.

МЕТАФІЗИКА

1. Людям, що досліджують істину, необхідно хоч раз в житті засумніватися в усіх вищих істинах: наскільки вони можливі? Оскільки ми з'являємося на світ немовлятами і виносимо різні судження про чуттєві речі перш, ніж повністю опановуємо розум, нас відволікає від істинного пізнання безліч забобонів. Очевидно, ми можемо позбавитися від них лише у тому випадку, якщо хоч раз в житті засумніваємося в усіх тих речах, відносно достовірності яких ми живимо хоч би щонайменшу підозру.

2. Ми повинні також вважати усе сумнівне помилковим. Більш того, корисно навіть вважати речі, в яких ми сумніваємося, помилковими, щоб тим ясніше визначити те, що найдостовірніше і доступне пізнанню.

3. Проте цей сумнів не слід відносити до життєвої практики, але він має бути обмежений лише областю споглядання істини. Що стосується життєвої практики, оскільки частенько ми повинні діяти перш, ніж позбавимося сумнівів, ми нерідко буваємо вимушенні засвоїти те, що є лише правдоподібним, а іноді просто вибрati одне з двох, якщо жодне з них не представляється більш правдоподібним, ніж інше.

4. Чому ми можемо сумніватися в чуттєвих речах. Отже, тепер, коли ми наполегливо прагнемо лише до пізнання істини, ми передусім сумніваємося в тому, чи існують які-небудь чуттєві або доступні уяви речі: по-перше, тому, що ми помічаємо, що почуття іноді помиляються, а розсудливість вимагає ніколи не довіряти занадто тому, що хоч одного дня нас не обдурило.

Декарт Р. Сочинения. В 2 т. – Т.1. – М., 1989. – С.81-82, 83, 84, 86, 86-87, 260-261.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому саме дедукція вважається більш продуктивним методом?
2. Як визначається і якими якостями наділяється інтуїція розуму? Що дозволяє використовувати дедукцію?
3. Що називається методом? Яким чином він визначає процес пізнання, і яке його призначення?
4. Як формулюється принцип очевидності, і чому він є лише правилом?
5. Чому потрібно ділити кожне з утруднень, і що це дає?
6. Яким чином треба розташовувати думки, щоб дослідження предметів було успішним?
7. Чому треба робити повні переліки того, що досліджено, і для чого?
8. Як формулюється принцип радикального сумніву, і чому треба сумніватися у всьому?
9. У чому не можна сумніватися?

КОММЕНТАР

Декарт у своїй праці «Правила для керівництва розуму» виділяє два основні засоби пізнання: інтуїцію і дедукцію. Інтуїція займає центральне положення картезіанського раціоналістичного методу, що вимагає ясності і точності як вищого і вирішального критерію істинності. Під інтуїцією Декарт має на увазі «поняття ясного і уважного розуму, настільки просте і виразне, що воно не залишає жодного сумніву в тому, що ми мислимо, або, що одне і те ж, міцне поняття ясного і уважного розуму, породжене лише природним світлом розуму». Тому вчення Декарта про інтуїцію збігається з вченням про «природне світло розуму».

Інтуїція знаходиться в найтіснішому зв'язку з дедукцією. За допомогою дедукції ми пізнаємо все, що необхідно виводиться з чого-небудь достовірно відомого. Дедукція, на думку Декарта, необхідна в силу того, що «є багато речей, які хоч і не є самоочевидними, але доступні достовірного пізнання, якщо тільки вони виводяться з вірних і зрозумілих принципів шляхом послідовного і ніде не переривається руху думки при гострозорію інтуїції кожного окремого положення». Тобто під дедукцією мається на увазі «саме рух або послідовність, чого немає в інтуїції».

На думку Декарта, метод є знаряддям людини, і схема взаємодії людина – метод у процесі роботи дуже проста і зводиться до наступного: метод вдосконалює певні здібності людини, доводячи сама досконалість до крайніх меж. Відбувається це в ході аналізу здібностей, що складається в зведенні їх до найелементарнішим, надалі не розчленовується, найпростішим діям. Але в такому вигляді вони втрачають будь-яку конкретну зв'язок з тієї чи іншої конкретної особливістю конкретного індивіда і стають в силу цього елементами методу, в термінології Декарта – знаходять статут найпростіших положень, аксіом, на яких базується метод.

Сумнів – здатність мислення – єдине достовірне джерело всієї системи знання, і сумнів – єдиний спосіб розвитку знання. Сумнів, що дотепер був фактором моральним, стає сумнівом методологічним, методичним. Засумнівавшись у всьому, Декарт очищається від схоластичних догм і може будувати свою систему на небагатьох, але міцних підставах.

ДАВІД ЮМ (1711-1776).
ТРАКТАТ ПРО ЛЮДСЬКУ ПРИРОДУ, АБО СПРОБА
ЗАСТОСУВАТИ ЗАСНОВАНИЙ НА ДОСВІДІ МЕТОД
МІРКУВАННЯ ДО МОРАЛЬНИХ ПРЕДМЕТИВ

Усі перцепції сприйняття людського розуму зводяться до двох відмінних один від одного родів, які я називатиму враженнями (*impressions*) й ідеями. Відмінність між останніми полягає в тій мірі сили й жвавості, з якою вони вражают наш розум і прокладають свій шлях в наше мислення або свідомість. Ті сприйняття перцепції, які входять у свідомість з найбільшою силою і нестримністю, ми назовемо враженнями, причому я матиму на увазі під цією назвою усі наші відчуття, афекти й емоції при першій їх появлі в душі (*soul*). Під ідеями ж я матиму на увазі слабкі образи цих вражень в мисленні і міркуванні.

Існує ще одне ділення наших сприйнятт, яке слід зберегти і яке поширюється як на враження, так і на ідеї, – це ділення тих і інших на прості і складні. Прості сприйняття, тобто враження і ідеї, – це ті, які не допускають ні розрізнення, ні розподілу. Складні сприйняття протилежні простим, і в них можуть бути розрізнені частини.

...Між нашими враженнями й ідеями існує велика схожість в усіх особливих властивостях, окрім міри їх сили і жвавості. Одні з них здаються в деякому роді віддзеркаленням інших, так що усі сприйняття нашої свідомості виявляються подвійними, з'являються в якості і вражень, і ідей.

Усі наші прості ідеї при першій своїй появлі походять від простих вражень, які їм відповідають і які вони в точності представляють.

Враження можна розділити на два роди: враження відчуття і враження рефлексії. Перший рід вражень спочатку виникає в душі від невідомих причин. Другий витягається здебільшого з наших ідей.

...Природа ніби вказує кожній мові ті прості ідеї, яким більше лічить об'єднуватися в складні. Таких якостей, з яких виникає ця асоціація і за допомогою яких розум переходить вказаним чином від однієї ідеї до іншої, три: схожість, суміжність в часі або просторі, причина і дія.

Я думаю, немає чого особливо доводити, що усі ці якості викликають асоціацію ідей і, при появлі однієї ідеї, природно вводять іншу. Очевидно, що в процесі нашого мислення при постійній зміні наших ідей наша уява легко переходить від однієї ідеї до іншої, яка має схожість з нею, і що одна ця якість являється для уяви достатнім єдиночним початком і асоціацією. Також очевидно і те, що як почуття, змінюючи свої об'єкти, з необхідністю змінюють їх, покоряючись

невідомому правилу, і сприймають ці об'єкти в їх суміжності один до одного, так і уява через тривалу звичку повинна придбати такий же спосіб мислення і пробігати частини простору й часу, представляючи свої об'єкти. Що ж до зв'язку, утворюваному відношенням причини і дії, то згодом нам представиться випадок ґрунтовно дослідити його, тому ми не станемо тепер зупинятися. Досить помітити, що немає відношення, яке виробляло б сильніший зв'язок в уяві і примушувало б одну ідею з меншою працею викликати іншу, ніж відношення причини і дії між об'єктами цих ідей.

Якщо розуму не дано нічого, окрім сприйнятъ, і якщо усі ідеї походять від чого-небудь засталегідь даного розуму, то звідси витікає, що ми не можемо уявити собі щось або утворити ідею чогось специфічно відмінного від ідеї і вражень. Спробуємо зосередити свою увагу на чомусь поза нами, наскільки це можливо, спробуємо піднести уявою до небес, або до крайніх меж Всесвіту. Насправді ми ні на крок не входимо за межі самих себе і не можемо уявити собі як-небудь існування, окрім тих сприйнятъ, які з'явилися у рамках цього вузького кругозору. Кругозір же цей – Всесвіт, створюваний уявою, і у нас немає ідей, окрім тих, які тут породжені.

...Усі міркування відносно причини і дії засновані на досвіді, а усі міркування з досвіду – на припущені, що в природі незмінно зберігатиметься один і той же порядок. Ми укладаємо, що схожі причини при схожих обставинах завжди виконуватимуть подібні дії.

Ніщо фактично дане не може бути доведене інакше, як з його причини або його дії. Ніщо не може стати відомим як причина іншого інакше, як завдяки досвіду. Ми не можемо обґрунтувати поширення на майбутнє нашого досвіду у минулому, але цілком керуємося звичкою, коли уявляємо собі, що деяка дія витікає з його звичайної причини. Але ми не лише уявляємо, що ця дія наступить, але упевнені в цьому. Ця віра не приєднує нової ідеї до уявлення. Вона тільки змінює спосіб уявлення і призводить до відмінності в переживанні або почутті. Отже, віра в усі фактичні дані виникає тільки зі звички і є ідеєю, що осягається специфічним способом.

Іноді з причини витікає одна дія, іноді інша. У такому разі ми віримо, що з'явиться та дія, яка найчастіше буває. Я дивлюся на більярдну кулю, що рухається у напрямку до іншого. Я не можу розрізнати, чи рухається вона, обертаючись навколо своєї осі, або послали так, щоб вона ковзала по столу. Я знаю, що в першому випадку після удару вона не зупиниться. У другому – куля може і зупинитися. Перше найбільш вірогідне, і, отже, я чекаю цієї дії.

Коли дана причина, розум, завдяки звичці, негайно переходить до представлення звичайної дії і віри в те, що вона наступить. Ця віра є щось відмінне від цього представлення. Проте вона не приєднує до нього якої-небудь нової ідеї.

І коли ми вдаємося до допомоги досвіду, він тільки показує нам об'єкти, які суміжні, слідують один за одним і бувають постійно сполучені один з одним.

З усього сказаного читач легко зрозуміє, що філософія, яка міститься в цій книзі, є дуже скептичною і прагне дати нам уявлення про недосконалість і вузькі межі людського пізнання. Майже усі міркування зводяться до досвіду, і віра, яка супроводжує досвід, пояснюється лише за допомогою специфічного почуття або яскравого уявлення, що породжується звичкою.

*Юм Д. Сочинения. В 2 т. – М., 1965. – Т.1.
– С. 89, 90, 92, 96, 99, 99-100, 163, 498-499,
501-502, 503, 504, 505.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. До яких родів зводяться перцепції людського розуму, у чому їх відмінність?
2. Яким чином можна поділити враження та ідеї, чому?
3. Як ділять враження, і для чого це потрібно?
4. Яким чином виникають якості, і яку роль у цьому грають ідеї?
5. Як пояснюється виникнення якості через асоціацію ідей?
6. Що виводиться з положення, що розуму не дано нічого, крім прийняти?
7. Чому ніщо не може бути доведено з його причини?

КОММЕНТАР

Юм написав свою першу роботу «Трактат про людську природу» бажаючи побудувати науку про людину, про людські здібності, а з неї вже виводити всі інші науки. Наука про людину, на думку Юма, повинна бути емпіричною, а не будуватися за зразком схоластичних вченъ, які перш за все розглядали абстрактну сутність.

Пізнавальний досвід, на думку Юму, поділяється на два етапи: враження та ідеї: ідеї є образ вражень у мисленні. Людина сприймає деякі відчуття, з яких потім утворюються ідеї, що дають людині внутрішній досвід. Враження існують самі по собі; вони прості і є деякими атомами чуттєвого пізнання. За враженнями ніщо не стоїть, ми не можемо зробити ніякого висновку про існування їх причини.

Враження, по Юму, діляться на враження відчуттів і враження рефлексії. Причина відчуттів невідома, а рефлексія виникає від впливу на розум ідей відчуття. Відчуття виникають від невідомих причин і породжують в нашому розумі деякі ідеї відчуття, за ними слідують враження рефлексії, породжують, у свою чергу, відповідні їм ідеї.

Юм розглядає, звідки в розумі з'являються ідеї: вони з'являються в результаті зовнішнього і внутрішнього досвіду (відчуттів і рефлексії). Далі ми маємо ідеї, але поки ідеї прості: ідея столу, ідея білизни – це ідеї прості, оскільки вони співвідносяться з відповідними їм враженнями. Крім простих ідей існують і складні ідеї. Складні ідеї утворюються внаслідок асоціації ідей. Так само, як деякі тіла тягнуться один до одного, так і ідеї можуть тягнутися один до одного по деякому принципом. Якщо розуму не дано нічого, окрім сприйняття, і якщо усі ідеї походять від чого-небудь заздалегідь даного розуму, то робить висновок Юм, ми не можемо уявити собі щось або утворити ідею чогось специфічно відмінного від ідей і вражень.

Усі міркування відносно причини і дії засновані на досвіді, а усі міркування з досвіду – на припущеннях, що в природі незмінно зберігатиметься один і той же порядок. Ніщо фактично дане не може бути доведене інакше, як з його причини або його дії. Ніщо не може стати відомим як причина іншого інакше, як завдяки досвіду. Юм вважає, що ми не можемо обґрунтувати поширення на майбутнє нашого досвіду у минулому, але цілком керуємося звичкою, коли уявляємо собі, що деяка дія витікає з його звичайної причини. Але ми не лише уявляємо, що ця дія наступить, але упевнені в цьому. Ця віра не приєднує нової ідеї до уявлення. Вона тільки змінює спосіб уявлення і призводить до відмінності в переживанні або почутті. І коли ми вдаємося до допомоги досвіду, він тільки показує нам об'єкти, які суміжні, слідують один за одним і бувають постійно сполучені один з одним.

ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Мета: основні напрями і погляди представників Німецької класичної філософії, розкрити зміст їх основних суспільно-політичних теорій.

Питання для вивчення

1. Розкрити сутність кантівського перевороту в метафізиці.
2. Показати передумови виникнення і розвиток діалектичних ідей.
3. Висвітлити подолання ідеалізму і становлення антропології.

Ключові поняття і терміни: антропологія, трансцендентний, трансцендентальний, «річ у собі», «річ для нас», ап'єоризм, агностицизм, антиномії, панлогізм, абсолютна ідея, діалектика, антропологічний матеріалізм.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

ІМАНУЇЛ КАНТ. КРИТИКА ЧИСТОГО РОЗУМУ

1. Про відмінність між чистим і емпіричним пізнанням. Без сумніву, всяке наше пізнання розпочинається з досвіду; насправді, чим пробуджувалася б до діяльності пізнавальна здатність, якщо не предметами, які діють на наші почуття і частково самі викликають уявлення, частково спонукають наш розум порівнювати їх, зв'язувати або розділяти і таким чином переробляти грубий матеріал чуттєвих вражень в пізнання предметів, що називається досвідом? Отже, ніяке пізнання не передує в часі досвіду, воно завжди розпочинається з досвіду.

Але хоча всяке наше пізнання і розпочинається з досвіду, звідси зовсім не витікає, що воно цілком походить з досвіду. Можливо, що навіть наше досвідчене знання складається з того, що ми сприймаємо за допомогою вражень, і з того, що наша власна пізнавальна здатність (яка тільки спонукається чуттєвими враженнями) дає себе самій, причому це додавання ми відрізняємо від основного чуттєвого матеріалу лише тоді, коли тривале повторення обертає на нього нашу увагу і робить нас здатними до його відособлення.

Тому принаймні виникає питання, яке вимагає ретельнішого дослідження і не може бути вирішено одразу: чи існує таке незалежне від досвіду і навіть від усіх чуттєвих вражень пізнання? Такі знання

називаються *апріорними*; їх відрізняють від *емпіричних* знань, які мають апостеріорне джерело (в досвіді).

ІІ. Ми маємо деякі апріорні знання, і навіть буденний розум ніколи не обходить без них. Йдеться про ознаку, завдяки якій ми можемо з упевненістю відрізити чисте знання від емпіричного. Хоча ми з досвіду і дізнаємося, що об'єкт має ті або інші властивості, але ми не дізнаємося при цьому, що він не може бути іншим. Тому, *по-перше*, якщо є положення, яке мислиться одночасно з його *необхідністю*, то це апріорне судження. Якщо до того ж це положення виведене виключно з таких, які самі, у свою чергу, потрібні, то воно безумовне апріорне положення. *По-друге*, досвід ніколи не дає своїм судженням істинної або строгої загальності, він повідомляє їм тільки умовну і порівняльну загальність (за допомогою індукції), так що це повинно, власне, означати наступне: наскільки нам відомо, виключень з того або іншого правила не зустрічається. Отже, якщо яке-небудь судження мислиться як строгої загальне, тобто таке, що не допускає можливості виключення, то воно не виведене з досвіду, а безумовне апріорне судження. Емпірична загальність є лише довільне підвищення значущості судження з тієї міри, коли вона має силу для більшості випадків, на ту міру, коли вона має силу для усіх випадків, як, наприклад, в положенні *усі тіла мають тяжкість*. Навпаки, там, де строга загальність належить судженню по суті, вона вказує на особливе пізнавальне джерело судження, а саме – на здатність до апріорного знання. Отже, необхідність і строга загальність – вірні ознаки апріорного знання, які нерозривно пов'язані один з одним. Проте, користуючись цими ознаками, часом буває легше виявити випадковість судження, ніж емпіричну його обмеженість, а іноді, навпаки, ясніше буває необмежена загальність, що приписується нами судженню, ніж його необхідність. Тому корисно застосовувати ці критерії окремо одну від одної, кожна з яких безпомилкова сама по собі.

Відкидайте поступово від вашого емпіричного поняття тіла усе, що є в нім емпіричного: колір, твердість або м'якість, вагу, непроникність. Все ж залишиться *простір*, який тіло (тепер уже абсолютно зникле) займало і яке ви не можете відкинути. Так само якщо відкинете від вашого емпіричного поняття якого завгодно тілесного або нетілесного об'єкту усі властивості, відомі вам з досвіду, то все ж ви не зможете відняти у нього ту властивість, завдяки якій ви мислите його як *субстанцію* або як щось приєднане до субстанції (хоча це поняття має більшу визначеність, ніж поняття об'єкту взагалі). Тому ви повинні під тиском необхідності, з якою вам нав'язується це поняття, визнати, що воно а *priori* перебуває в нашій пізнавальній здатності.

ІV. Про відмінність між аналітичними і синтетичними судженнями. В усіх судженнях, в яких мислиться відношення суб'єкта до предиката (я маю на увазі тільки ствердні судження, оскільки услід за

ними застосувати сказане до негативних суджень неважко), це відношення може бути двояким. Чи предикат В належить суб'єктові А як щось, що міститься (у прихованому виді) в цьому понятті А, або ж В цілком знаходиться поза поняттям А, хоча і пов'язано з ним. У першому випадку я називаю судження аналітичним, а в другому – синтетичним. Отже, аналітичні – це ті (ствердні) судження, в яких зв'язок предиката з суб'єктом мислиться через тотожність. Ті судження, в яких цей зв'язок мислиться без тотожності, повинні називатися синтетичними. Перші можна було б назвати такими, що пояснюють, а другі – розширюючими судженнями, оскільки перші через свій предикат нічого не додають до поняття суб'єкта, а тільки ділять його шляхом розчленовування на підпорядковані йому поняття, які вже мислилися в ньому (хоча і смутно). Синтетичні ж судження приєднують до поняття суб'єкта предикат, який зовсім не мислився в ньому і не міг би бути витягнутий з нього ніяким розчленовуванням. Наприклад, якщо я говорю «усі тіла протяжні», то це судження аналітичне. Насправді, мені немає чого виходити за межі поняття, яке я поєднував із словом «тіло», щоб визнати, що протяг пов'язаний з ним, мені треба тільки розчленувати це поняття, тобто усвідомити завжди мислимє в ньому різноманітне, щоб знайти цей предикат. Отже, це аналітичне судження. Якщо ж я говорю «усі тіла мають вагу», то цей предикат є щось інше, ніж те, що я мислю в простому понятті тіла взагалі. Отже, приєднання такого предиката дає синтетичне судження.

Усі емпіричні судження, як такі, синтетичні. Насправді, було б безглуздо засновувати аналітичні судження на досвіді, оскільки, складаючи ці судження, я зовсім не повинен виходити за межі свого поняття і, отже, не потребую свідоцтва досвіду. Судження, що тіла протяжні, встановлюється а priori і не є емпіричним міркуванням. Насправді, раніше, ніж звернутися до досвіду, я маю усі умови для свого судження вже в цьому понятті, з якого мені залишається лише витягнути предикат за законом протиріччя. Завдяки цьому я, в той же час, можу усвідомлювати необхідність цього судження, яка не могла б бути навіть вказана досвідом.

VI. Загальні завдання чистого розуму. Ми б немало виграли, якби нам вдалося підвести безліч досліджень під формулу одного-единого завдання. Точно визначивши це завдання, ми полегшили б працю не лише собі, але і кожному, хто побажав би упевнитися, чи досягли ми своєї мети чи ні. Істинне ж завдання чистого розуму полягає в наступному питанні: яким чином можливі апріорні синтетичні судження?

Метафізика залишалася досі в хисткому положенні недостовірності і суперечності виключно з тієї причини, що це завдання і, можливо, навіть відмінність між аналітичними і синтетичними судженнями раніше нікому не спадали на думку. Міцність або хиткість метафізики

залежить від рішення цієї задачі або від задовільного доказу того, що насправді взагалі неможливо пояснити це завдання.

*Кант И. Критика чистого разума. – М., 2006.
– С.41-42,47-48, 53-54.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому всяке наше поєднання починається з досвіду, але не витікає з нього?
2. Чи можна виправдати положення, що наша пізнавальна здібність повинна мати у собі якісь здібності?
3. Які знання називаються апріорними, і чим вони відрізняються від емпіричних? Як відокремити чисті знання від емпіричних?
4. Яким чином можна перейти від емпіричного поняття тіла до поняття тіла?
5. Як можна відрізнати аналітичні й синтетичні судження відносно предикату В, який деяким чином належить суб'єктові А?
6. Чому аналітичні судження розглядаються як аналітичні, і які судження можна вважати синтетичними?
7. Яке основне завдання метафізики, згідно Канту, і чому його вирішення є причиною її суттєвої трансформації?

КОММЕНТАР

Німецька класична філософія є унікальним і неповторним феноменом світової філософської думки. За століття вона об'єднала в собі всі відомі філософські течії від ідеалізму до матеріалізму. При вивченні праць німецьких філософів необхідно обов'язково враховувати ряд особливостей. По-перше, – це спільне для усіх німецьких філософів, незалежно від філософських поглядів, розуміння виняткової і незамінної ролі філософії у історії розвитку людства та його культури. Філософія, на їх думку, – це критична совість культури. По-друге, німецька класична філософія детально розроблена, високодиференційована та взаємопов'язана система філософського знання. По-третє, це чітка орієнтація на людину, її свободу та інші гуманістичні цінності.

Основне завдання, яке ставить перед собою засновник німецької класичної філософії Імануїл Кант у праці «Критика чистого розуму», це з'ясувати можливості чистого розуму, цієї людської здібності, цього унікального дару, що він може, а чого не може, які його підстави.

У перших рядках Кант аналізує співвідношення досвідного (емпіричного) та апріорного знання. Не відкидаючи значення ролі досвідного пізнання, на початку він пише, що без сумніву все наше пізнання починається з досвіду. Але водночас його цікавить питання

про знання, яке людина отримує не з досвіду, а поза ним – апріорно. Саме це знання Кант вважає істинним знанням, оскільки воно існує до досвіду і не виводиться з нього.

Кант поділяє всі наші судження на аналітичні, які пояснюють, та синтетичні, судження, що розширяються. Особливу увагу він приділяє апріорним синтетичним судженням і основною проблемою його «Критики» є розв’язання питання, як можливі синтетичні апріорні судження?

У апріорних синтетичних судженнях знання, що встановлюється предикатом, є новим порівняно зі знанням, що міститься у суб’єкті. Ці судження і є кінцевою метою усього нашого пізнання, оскільки вибудовують нове знання і не вимагають постійного звертання до досвіду. Кант одночасно досліджує чуттєвість, розсудок і розум, поступово висуваючи на перший план питання можливості апріорних синтетичних суджень в метафізиці. Поступово постане питання взагалі про можливість існування метафізики як науки. Кант радикально змінить уявлення про предмет та суть метафізики, вважаючи, що вона не повинна залишатись онтологією. Він пропонує власне бачення філософії, що сконцентровано навколо теорії пізнання.

**ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРИХ ГЕГЕЛЬ (1770-1831).
ЕНЦІКЛОПЕДІЯ ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК**

g) Спекулятивний, або позитивно-розумний момент, осягає єдність визначень в їх протилежності твердження, що міститься в їх дозволі і переході.

Примітка. 1) Діалектика призводить до позитивного результату, тому що вона має певний зміст або, інакше кажучи, тому що її результат не порожнє, абстрактне ніщо, а заперечення відомих визначень, які містяться в результаті саме тому, що він не безпосередній ніщо, а деякий результат. 2) Це розумне, хоча воно і є щось уявне і притому абстрактне, в той же час і щось конкретне, тому що воно є не проста, формальна єдність, а єдність розрізнених визначень. Одними лише абстракціями або формальними думками філософія взагалі не займається, а лише конкретними думками. 3) В спекулятивній логіці знаходиться чисто розсудлива логіка, і першу можна відразу перетворити на останню. Для цього треба тільки відкинути в ній діалектичний і розумний моменти, і вона перетвориться на те, що представляє собою звичайна логіка, – в історію різних визначень думки, які, хоча вони насправді кінцеві, вважаються чимось нескінченним.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДУХА

Розвиток є усім знайоме представлення. Але в тому-то і полягає характерна риса філософії, що вона досліджує те, що звичайно вважається відомим. Те, що ми вживаємо, не замислюючись, чим ми користуємося в повсякденному житті, є невідомим, якщо ми не маємо філософської освіти. Подальше точніше з'ясування цих понять є завданням логіки.

У царстві природи справа, зрозуміло, відбувається так, що суб'єкт, який виступає як начало і існуоче, яке представляє собою кінець – сім'я і плід, є двома особливими індивідуумами. Подвоєння по зовнішності має своїм уявним результатом розпад на двох індивідуумів, які, проте, за своїм змістом представляють собою одне й те ж. Так само в сфері тваринного життя батьки і діти – різні індивідууми, хоча їхня природа одна й та ж.

У царстві духу справа йде інакше: він є свідомість, він вільний, тому що в ньому співпадають початок і кінець. Вірно те, що, подібно зародку в природі, так само і дух, після того, як він зробив себе іншим, знову концентрується в собі, знову повертається в єдність. Проте існуоче в собі стає існуочим для духу, і, таким чином, він стає для самого себе. Плід і нова сім'я, що містяться в ньому, стають існуочим не для першого зародка, а для нас. У дусі ж плід і зародок не лише суть однієї й тієї ж природи в собі, тут є ще буття один для одного, і саме внаслідок цього – для-себе-буття.

Все те, що здійснюється, – вічно здійснюється: на небі і на землі. Життя Бога і усе, що відбувається в часі, прагне лише того, щоб дух себе пізнав, зробив себе самого предметом, знайшов себе, став для самого себе, об'єднався з собою. Він є подвоєння, відчуження, але він є це відчуження лише для того, щоб він міг знайти самого себе, щоб міг повернутися до самого себе. Лише за допомогою цього дух досягає своєї свободи, бо вільне те, що не має відношення до іншого і не залежить від нього. Лише тут з'являється справжня власність, справжнє власне переконання. У всьому іншому, окрім мислення, дух не досягає цієї свободи. У спогляданні, наприклад, в почуттях, я знаходжу себе тим, хто визначається чимось іншим. В них я не вільний, хоча і усвідомлюю це мое відчуття. Навіть у волі у нас є певна мета, певний інтерес. Я, правда, вільний, оскільки цей інтерес є мій інтерес, але все ж таки ці цілі завжди містять в собі щось інше або щось таке, що для мене є щось інше, як, наприклад, потяги, схильності й так далі. Лише у мисленні усе чуже прозоро, дух тут абсолютним чином вільний. Цим самим ми вже висловили, в чому полягає інтерес ідеї, філософії.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ця єдність загального й одиничного є ідея, яка існує як держава і далі розвивається в собі. Потім абстрактний, але необхідний хід розвитку насправді самостійних держав такий, що спочатку в них існує царська, патріархальна або військова влада. Пізніше відособленість і одиничність повинні проявитися в аристократії й демократії. Потім ця відособленість повинна підкоритися єдиній владі, яка може бути тільки такою, поза якою приватні сфери є самостійними, тобто – монархічною. Отже, треба розрізняти першу і другу царську владу. Цей хід розвитку потрібний, так що при ньому кожного разу повинен встановлюватися певний державний устрій, що являється не результатом вибору, а лише таким, що відповідає духу народу.

У конституції справа йде про розвиток розумного, тобто політичного стану в собі, про виявлення моментів поняття, про розподіл влади, яка сама по собі доповнює один одного, а також, будучи вільними, сприяють своєю діяльністю досягненню однієї мети і тримаються завдяки їй, тобто утворюють органічне ціле. Таким чином держава розумна, об'єктивно свідома і для себе суща свобода. Адже її об'єктивність полягає в тому, що її моменти виявляються в наявності не ідеально, а у своєрідній реальності, у своїй діяльності, що відноситься до них самих, просто переходить в діяльність, якою породжується і результатом якої є ціле, душа, індивідуальна єдність.

Держава є духовна ідея, що проявляється у формі людської волі та її свободи. Тому історичний процес зміни взагалі по суті справи здійснюється за допомогою держави, і моменти ідеї проявляються в ньому як різні принципи. Ті форми державного устрою, при яких всесвітньо-історичні народи досягли свого розквіту, характерні для них, і таким чином вони не дають загальної основи для того, щоб відмінність зводилася лише до певного способу вдосконалення й розвитку, а не до відмінності принципів. Отже, при порівнянні конституцій кoliшніх всесвітньо-історичних народів, виявляється, що з них, так би мовити, не можна витягнути ніяких уроків, якими можна було б скористатися для останнього принципу конституції, для принципу наших часів. Абсолютно інакше йде справа стосовно науки і мистецтва: наприклад, філософія древніх до такої міри є основою нової філософії, що вона просто повинна бути тим ґрунтом, на якому виросла нова філософія.

Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – М., 1956. – Т.3. – 135; – М., 1959. – Т.9. – С.26-29. – М., 1990. – Т.7. – С. 296-297.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Якими якостями наділяється спекулятивний розум, і для чого він призначений?
2. Чому діалектика призводить до позитивного результату, який не абстрактне ніщо?
3. Чим відрізняється справа у царстві природи й духу, і чому саме дух є вільним?
4. У чому завдання того, що здійснюється, чому пізнання духу є необхідністю?
5. Чи є дух відчужденням, і для чого воно необхідно, до чого воно призводить?
6. Чому держава є для себе суща свобода, і яким чином змінюється її ідея у реальності?
7. У якій формі здійснюється духовна ідея, що проявляється у формі людської волі та її свободи?

КОММЕНТАР

Георг Гегель у своїй праці «Енциклопедія філософських наук» викладає основні ідеї своєї діалектики: «...Усе кінчене замість того, щоб бути міцним і остаточним, навпаки, мінливе і минуше», оскільки, «бувши в собі самому іншим, виходить за межі того, що воно є безпосередньо, і переходить у свою протилежність».

На думку Гегеля, будь-який об'єкт, що розвивається має так звану «лінію розвитку», що визначається його якістю. Ця лінія складається з відмінних один від одного «відрізків», що відмежовуються характерними подіями «вузлами». Вони знімаючи певну якість, забезпечують можливість іншій якості зайняти вільне місце таким чином забезпечуючи розвиток. Гегель вважав, що все пов'язане цим, «лінією розвитку» окремих об'єктів, переплітаючись, утворюють потік світового розвитку. І цей процес має свою об'єктивну мету, внутрішню логіку, що обумовлена самим потоком і не залежить від «мети» або «долі» окремих об'єктів.

Справжньою історичною заслугою Гегеля є відкриття ним у «Феноменології духу» діалектики негативності. На думку багатьох дослідників, він завершив історичний процес перетворення філософії, як любові до мудрості, в справжню науку. Визначеність форми мислення загальної єдності мислення і буття, спосіб його розуміння, на думку Гегеля, залежить від історично розкритої визначеності самої єдності. У «Феноменології духу» Гегель пише: «Яким на кожній сходинці світовий дух безпосередньо знаходить і визначає себе і свій предмет, або яким він є для себе, – це залежить від того, чим він вже став або чим він вже є. Сам зміст знання повинен бути розвинений до всезагальності, до стадії «для-себе-буття духовної субстанції», щоб було можливо набути загальної форми науки.

Досвід самопізнання духу повинен був дійти до знання про себе як духа, для того, щоб була свідомо розвинена наукова форма істини. Гегель про це скаже так, що дух відкривається лише завдяки духу. Розумний зміст світу доступний лише розумному мисленню. Це завдання приведення філософії до форми науки Гегелю вдалося виконати завдяки відкриттю діалектичного руху поняття як форми саморуху змісту.

У праці «Філософія права» Гегель продовжує розробку тієї галузі філософського знання, що ще за часів Канта називалося «практичною філософією». Він розуміє право як об'єктивне визначення, санкціонування людської волі, свободи. «Філософія права» є цілісною спробою упорядкування фундаментальних прав людини, інститутів, суспільних об'єднань і перетворення їх у систему, що розвивається. Гегель витлумачує право, як цілісну систему свободи, що походить із телеологічного розвитку волі.

Держава, на його тверде переконання, «є розумна, об'єктивно себе усвідомлююча і для себе суща свобода... Держава є духовна ідея, що виявляється у формі людської волі та її свободи». Гегель бачить державу, як дійсність моральної ідеї - моральний дух як явну, саму собі ясну, субстанціональну волю, яка мислить і знає себе і виконує те, що вона знає і оскільки вона це знає. Держава для нього розумне в собі і для себе. Таким чином гегелівська ідея держави являє собою правову дійсність, в ієрархічній структурі якої держава, саме будучи найбільш конкретним правом, з'являється як правова. Свобода – досягти такої правової держави.

ЛЮДВІГ ФЕЙЄРБАХ. СУТНІСТЬ ХРИСТИЯНСТВА

Нова філософія перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, в єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, у тому числі й фізіологію, в універсальну науку.

Тому мое вчення або переконання може бути виражене двома словами: природа і людина. На мій погляд, істота, що передувала людині, істота, що є причиною або основою людини, якій він зобов'язаний своїм походженням і існуванням, називається не Бог – містичне, невизначене, багатозначне слово, а природа – ясна, чуттєва, недвозначна істота. Істота ж, в якій природа стає особистою, свідомою, розумною істотою, називається у мене людиною. Несвідома істота природи є, на мій погляд, істота вічна, що не має походження, перша істота, але перша за часом, а не за рангом, фізично, а не морально перша істота. Свідома, людська істота друга за часом свого виникнення, але за рангом – перша

Людина, особливо релігійна, є мірою усіх речей, всякої реальності.

Людина ніколи не може звільнитися від своєї справжньої суті. Вона може уявити собі, за допомогою фантазії, істоту іншого, вищого роду, але не може абстрагувати себе від свого роду, своєї суті. Визначення суті, якою вона наділяє цих інших індивідів, береться нею зі своєї власної суті, і в її визначеннях відбивається їй об'єктивується вона сама.

Внутрішнє життя людини тісно пов'язане з її родом, з її суттю. Людина мислить, тобто розмовляє, говорити з самою собою. Тварина не може відправляти функції роду без іншого індивіда, а людина відправляє функції мислення і слова (мислення і слово – справжні функції роду) без допомоги іншого. Людина одночасно і «я», і «ти»; вона може поставити себе на місце іншого тому, що об'єктом її свідомості служить не лише її індивідуальність, але й її рід, її суть.

Досконала людина має силу мислення, силу волі і силу почуття. Сила мислення є світлом пізнання, сила волі – енергією характеру, сила почуття – любов'ю. Розум, любов і сила волі – це досконалість. У волі, мисленні і почутті полягає вища, абсолютна суть людини, як такої, і мета її існування. Людина існує, щоб пізнати, любити і бажати. Але яка мета розуму? Розум. Любові? Любов. Волі? Свобода волі. Ми пізнаємо, щоб пізнати, любимо, щоб любити, хочемо, щоб хотіти, тобто ми вільні. Справжня істота є істота мисляча, люблячча, наділена волею.

Істина – не в мисленні і не в знанні, як такому. Істина – в повноті людського життя її істоти.

Окрема людина, як щось відособлене, не містить людської суті в собі ні як в істоті моральний, ні як в мислячий. Людська суть наявна тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що ґрунтуються лише на реальності відмінності між «я» і «ти».

Єдність буття її мислення істинна і має сенс лише тоді, коли основою, суб'єктом цієї єдності береться людина. Тільки реальна істота пізнає реальні речі. Де мислення не є суб'єктом для самого себе, а предикатом дійсної істоти, тільки там думка не відокремлена від буття. Тому єдність буття її мислення не формальна в тому сенсі, що мисленню в собі і для себе було властиве буття, як щось визначене. Ця єдність цілком визначається предметом, змістом мислення.

Звідси витікає наступний категоричний імператив. Не прагни бути філософом ворзіз з людиною, будь мислячою людиною.

Речі потрібно мислити такими, якими вони виявляються насправді. Що розчленоване насправді, то не повинно також співпадати і в думці. Якщо виключати із законів дійсності мислення, ідею, інтелектуальний світ неоплатоників, то це буде привілеем теологічного свавілля.

Закони дійсності представляють собою також закони мислення.

Простір і час – не прості форми явищ, вони – корінні умови, розумні форми, закони як буття, так і мислення.

Моральність є не що інше, як істинна, досконала здорована природа людини. Помилка, вада, гріх – не що інше, як спотворення,

недосконалість, протиріччя правилу, справжній виродок людської природи. Істинно моральна людина моральна не через борт, не через волю – це було б створення моральності ні з чого, – вона моральна за природою. Хоча вона і моральна за допомогою волі, але воля не основа, не джерело її моральності. Воля – це тільки підмайстер, а не майстер моральності, тільки акушер, а не батько доброочесності, тільки спадкоємець, а не предок моральної природи. Коротше, не перша і не первинна, не утворююча суть моралі.

Я розумію під егоїзмом егоїзм необхідний, неминучий, не моральний, як я вже сказав, а метафізичний. Тобто егоїзм, що ґрунтуються на істоті людини без її відома, і воля, той егоїзм, без якого людина не може жити, бо для того, щоб жити, я повинен постійно привласнювати собі те, що мені корисне, і усувати те, що мені вороже і шкідливе. Отже той егоїзм ґрунтуються на самому організмі, в засвоєнні засвоеної матерії та у відкиданні незасвоеної. Я розумію під егоїзмом любові людини до самої себе, тобто любов до людської істоти, ту любов, яка є імпульсом до задоволення й розвитку усіх тих потягів і схильностей, без задоволення і розвитку яких людина не є справжня, досконала, і не може нею бути. Я розумію під егоїзмом любов індивідуума до подібних індивідуумів: бо що я без них, без любові до істот, мені подібних? Любов індивідуума до самого себе лише постільки, оскільки всяка любов до предмета, до істоти є побічно любов до самого себе, тому що я можу любити лише те, що відповідає моєму ідеалу, моєму почуттю, моїй істоті.

Нескінченна або Божа суть є духовна суть людини, яка, проте, відокремлюється від людини і представляється як самостійна істота. Бог є дух, це означає, за свідченням істини, дух є Бог. Який суб'єкт, такий і об'єкт, яка думка, такий і об'єкт, що пізнається. Бог, як абстрактна, нечуттєва істота, є об'єктом не почуттів, або чуттєвої уяви, а розуму. Отже, він є тільки суть розуму, тільки розум, що об'єктивує себе як божа істота.

Релігія, тобто віра в богів, духів, в так звані вищі невидимі істоти, пануючі над людьми, природжені людині, як і всяке інше почуття, – це положення, перекладене простою мовою, означає: забобон природжений людині, як це затверджував Спіноза. Джерело ж і сила забобону – це влада неуцтва і дурості, найбільша влада на землі: влада страху або почуття залежності і, нарешті, влада уяви.

*Фейербах Л. Сочинения. В 2 т. – М., 1995. – Т.1. – С.202. – М., 1995.
– Т.2. – С.515, 40-41, 31, 31-32. – Т.1. – С.199, 194, 192,
637. – Т.2. – С.546-547, 720, 735..*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Якщо не Бог є причиною існування людини, то що тоді?
2. Як називається істота, в якій природа стає особистістю?
3. З чим пов'язане внутрішнє життя людини, і яке значення має володіння словом і мисленням?
4. Які ознаки функції людини, і чому вона може поставити себе на місце іншого?
5. Що є проявом сили мислення, волі і почуттів?
6. Для чого існує людина, і у чому є обумовленість пізнання, любові та свободи?
7. У чому є істина, а у чому – людська суть?
8. Коли має сенс теза про єдність буття і мислення, що є змістом категоричного імперативу?
9. Що розуміється під метафізичним егоїзмом, і як він виправдовується?
10. На що призначена релігія, і чи виправдовує вона себе?

КОММЕНТАР

При опрацюванні роботи Людвіга Фейербаха «Сутність християнства» необхідно врахувати досить спрощене, а іноді вульгаризоване представлення його філософсько-релігійних поглядів, що було традиційно закріплене в часи панування марксистсько-ленінської філософії. У Фейербаха є своє власне розуміння місця філософії у суспільстві та у відношенні до релігії. Він далекий від «традиційного» витіснення філософією релігії, оскільки та вичерпала свої можливості для життя у культурі. На його думку філософія залишаючись філософією, повинна стати релігією увібравши у себе всі її переваги, при цьому релігію він вважав родовою ознакою людини. Для цього він запропонував «нову філософію», «філософію майбутнього» – «філософію Людини».

Фейербах віддав або приписав Людині лише ті «предикати», які релігія приписувала Богу. За Фейербахом, Бог – це відчужена та об'єктивована сутність людини, іншими словами це деяке символічно зашифроване зображення чисто людських властивостей і якостей. У тому, що боги створені за образом і подобою людей, корениться сенс і цінність релігійної свідомості, основа її дієвості в історії.

ТЕМА 8. РОЗВИТОК ЗАХІДНОЇ НЕКЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Мета: виявити специфічні особливості некласичної філософії і її відмінність від філософської класики.

Питання для вивчення

1. Прослідити зміни в постановці гносеологічних питань.
2. Виявити оновлення проблем онтології й аспекти їх вирішення.
3. Розглянути звинувачення в бік метафізики і можливість подолання її недоліків.

Ключові поняття і терміни: раціоналізм, ірраціоналізм, філософія життя, волюнтаризм, «науки про природу», «науки про культуру», надлюдина, воля до влади, психіка, несвідоме, сублімація, «екзистенціальна» діалектика, метафізика, спекулятивний, позитивізм, емпіріокритицизм, неопозитивізм, постпозитивізм, закон трьох стадій, верифікація, фальсифікація, конвенціоналізм, революція в науці, парадигма, філософія науки, буття людини, сутність і існування, екзистенція, «прикордонна ситуація», свобода, відповідальність, страх, відчуження, відчай, життя і смерть, екзистенціалізм, гуманізм, герменевтика, розуміння, «герменевтичне коло», система, структура, структуралізм, постструктуралізм, модерн, постмодернізм, деконструкція, ризома, симуляр, «смерть автора», «колаж».

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

ФРІДРІХ НІЦШЕ. ТАК ГОВОРІВ ЗАРАТУСТРА

І Заратустра так говорив народу: «Я учу вас про надлюдину. Людина є щось, що слід перевершити. Що зробили ви, щоб перевершити її? Усі істоти досі створювали що-небудь вище за себе, а ви хочете бути відливом цієї великої хвилі і швидше повернутися до стану звіра, ніж перевершити людину? ...Ви пройшли шлях від черв'яка до людини, але багато чого у вас ще залишилося від черв'яка. Колись були ви мавпою, і навіть тепер людина ще більша мавпа, ніж інша з мавп. ...Дивіться, я учу вас про надлюдину! Надлюдина – сенс землі!».

Людина – це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною, канат над прірвою. ...У людині важливе те, що вона міст, а не мета: в людині можна любити тільки те, що вона перехід і загибель.

Любіть світ як засіб до нових війн. І притому короткий світ більше, ніж довгий. ...Ви говорите, що блага мета освячує навіть війну? Я ж говорю вам, що благо війни освячує всяку мету. Війна і мужність зробили більше великих справ, ніж любов до близького. Досі не ваша жалість, а ваша хоробрість рятувала нещасних.

Держава? Що це таке? ...Державою називається найхолодніше з усіх холодних чудовиськ. Холодно бреше воно; ця брехня повзе з вуст його: «Я, держава, есмь народ». Це – брехня! ...Де ще існує народ, то не розуміє він держави і ненавидить її, як лихе око і порушення звичаїв і прав. Це знамення я даю вам: кожен народ говорить на своїй мові про добро і зло – цієї мови не розуміє сусід. Своя мова набула себе в звичаях і правах. Але держава бреше на усіх мовах про добро і зло: що вона говорить, вона бреше – і що є у неї, вона вкрада. Усе в ній несправжнє: краденими зубами кусає вона, зубаста.

Про любов до близького. Ви тиснетесь до близького, і для цього є у вас прекрасні слова. Але я говорю вам: ваша любов до близького є ваша погана любов до самих себе. ...Хіба я раджу вам любов до близького? Швидше я раджу вам бігти від близького і любити далекого! Вище за любов до близького стойти любов до далекого і майбутнього; вище ще, ніж любов до людини, ставлю я любов до речей і примар. Не про близького учу я вас, а про друга. Нехай друг буде для вас святом землі і передчуттям надлюдини. Брати мої, не любов до близького раджу я вам – а любов до далекого.

Бог є припущення, але я хочу, щоб ваше припущення тягнулося не далі, ніж ваша воля, що творить. Могли б ви створити Бога? Так не говоріть же мені про всяких богів! Але ви, поза сумнівом, могли б створити надлюдину. Могли б ви мислити Бога? Але нехай це означає для вас волю до істини, щоб все перетворилося на людиною мислиме, людиною видиме, на те, що людиною відчувається! Ваші власні почуття повинні бути продуманими до кінця! І те, що ви називали світом, має бути в першу чергу створене вами: ваш розум, ваш образ, ваша воля, ваша любов повинні стати ним! І воістину для вашого блаженства, ви, що пізнають! І як могли б ви виносити життя без цієї надії, ви, що пізнають? Ви не можете бути єдинородні з незбагненим і безрозсудним.

Про самоподолання. ...Вашу волю і ваші цінності спустили ви на річку становлення; стара воля до влади видніється мені в тому, в що вірить народ як в добро і зло. Усе живе чомусь покоряється. І ось питання: наказують тому, хто не може покорятися самому собі. Така властивість усього живого. Але ось трете, що я чув: наказувати

важче, ніж покорятися. ...Скрізь, де знаходив я живе, знаходив я і волю до влади; і навіть у волі службовця знаходив я волю бути паном. Щоб найсильнішому служив слабший – до цього спонукає його воля, яка хоче бути паном над ще слабшим: лише без цієї радості не може він обйтися.

І ось яку таємницю повідало мені саме життя. «Дивися, – говорило воно, – я завжди повинне долати само себе. Звичайно, ви назовете це волею до творіння або прагненням до мети, до вишого, далішого, складнішого, але усе це утворює єдину таємницю. Що б я не створювало і як би не любило створене – я повинно стати супротивником їйому і моїй любові: так хоче моя воля».

Так свідчить моя любов до найдальших: не щади свого близнього. Людина є щось, що треба здолати. Існує багато шляхів і способів подолання – шукай їх сам! Здолай самого себе навіть у своєму близньому: і право, яке ти можеш завоювати собі, ти не повинен дозволяти дати тобі! Що робиш ти, цього ніхто не може відшкодувати тобі. ...Хто не може наказувати собі, повинен покорятися!

«Хотіти» звільнняє: бо хотіти – означає творити, так учу я. І тільки для творення повинні ви вчитися!

Усе йде, усе повертається, вічно обертається колесо буття.

ПО ТУ СТОРОНУ ДОБРА І ЗЛА

...Переважно свідомістю мислення філософа таємно керують його інстинкти, що направляють це мислення певними шляхами. Та і позаду усієї логіки, що здається самодержавною у своєму русі, стоять розцінки цінностей, точніше кажучи, фізіологічні вимоги, спрямовані на підтримку певного життєвого виду. ...Помилковість судження ще не служить запереченням судження; це, можливо, найдивніший з наших парадоксів. Питання про те, наскільки судження сприяє життю, підтримує життя, підтримує вид, навіть, можливо, сприяє вихованню виду.

Фізіологам слід було б подумати щодо погляду на інстинкт самозбереження як на кардинальний інстинкт органічної істоти. Передусім щось живе хоче проявляти свою силу – саме життя є воля до влади: самозбереження є тільки один з непрямих і численних наслідків цього.

Психологія досі не могла позбутися моральних забобонів і побоювань: вона не зважилася проникнути в глибину. Розуміти її як морфологію і вчення про розвиток волі до влади, як її розумію я, – цього ще ні у кого навіть в думках не було...

*Ніцше Ф. Сочинения. В 2 т. – Т.2. – М., 1996.
– С.8, 9, 34, 35, 43-44, 60, 82, 82-83, 143, 149, 158, 243,
250, 258.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому людина повинна стати надлюдиною, і що треба для цього зробити?
2. Яким чином блага війни освячують всяку мету?
3. Що вклала держава у народ?
4. Чому любов до близнього є поганою?
5. Чи насправді Бог є припущення?
6. Що таке воля до влади, і чому наказують?
7. Яким чином можна подолати самого себе?
8. Чому треба позбутися моральних забобонів?

КОММЕНТАР

У книзі «Так говорив Заратустра» Ніцше оспівує надлюдину, яка можлива тільки для того, хто праугне стати вище за себе. Само стан людини він визначає як переходь і загибель. Порятунок нещасних можливо не через любов до близньому, і мир, а через війну, яка вимагає мужності і хоробрості.

Протиставляючи любов до близньому, яку Ніцше засуджує, і любов до дальнього, виділяє, що перша є тільки форма любові до самого собі, і не більш. У цьому розрізенні любові стає очевидним, що воля до влади включає безпрецедентну вимогливість, можливо жорстокість, по відношенню до самого собі. Саме тому Ніцше вище за любов до людини ставить «любов до речей і примар». Місце любові до близнього повинна зайняти любов до друга, який може стати передчуттям надлюдини. Він розглядає Бога як припущення того, що може стати людські мислімим, тобто надлюдини. Відмова від Бога в даному випадку пов'язана з неможливістю його точно позначити, а місце його повинна зайняти надлюдина, яка цілком зрозуміла з досвіду власного життя.

ЕДМУНД ГУССЕРЛЬ (1859-1938).
ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.
ТОМ II. ДОСЛІДЖЕННЯ З ФЕНОМЕНОЛОГІЇ І ТЕОРІЇ
ПІЗНАННЯ

Отже, така даність логічних ідей і чистих законів, що конституються разом з ними, не може бути достатньою. Таким чином, зростає дуже серйозне завдання – досягти в теорії пізнання ясності і виразності відносно логічних ідей, понять і законів.

І тут вступає в дію феноменологічний аналіз. Логічні поняття, як єдність мислення, що має значущість, повинні мати своє джерело в спогляданні; вони повинні зростати завдяки ідеїруючій абстракції на основі певних переживань. При новому здійсненні цієї абстракції вони повинні наново виявляти свою значущість і бути пізнані у своїй тотожності самим собі. Інакше кажучи, ми безумовно не хочемо задовольнитися «просто словами», тобто символічним розумінням слів, як це було в наших рефлексіях над сенсом встановлених в чистій логіці законів відносно «понять», «судженъ», «істин», разом з їх різноманітними підрозділами. Значення, які жваві тільки тоді, коли досить віддалені, розплівчасті, невласні, не можуть нас задовольнити. Ми хочемо повернутися до «самих речей». У сфері розгорнутих в усій своїй повноті споглядань ми хочемо прийти до очевидності того, що дане тут в актуально здійснений абстракції воістину і дійсно таке, яким воно вважається в значенні слів, що виражаютъ закон. У практиці пізнання ми хочемо пробудити в нас здатність (*Disposition*) фіксувати значення в їх стійкій тотожності за допомогою достатньої кількості зіставлень, що повторюються, з відтворенiem спогляданням (відповідно, з інтуїтивним здійсненням абстракції).

§3. Труднощі чисто феноменологічного аналізу

Природні причини труднощів прояснення основних логічних понять полягають в надзвичайних труднощах феноменологічного аналізу. В своїй основі це одні й ті же труднощі, чи йде мова про іманентний аналіз переживань в їх чистій суті (при виключенні усієї емпіричної фактичності й індивідуального відособлення) або ж про переживання в емпірико-психологичній установці. Такі труднощі обговорюються психологами зазвичай при розгляді внутрішнього сприйняття як джерела кожного разу конкретного психологічного пізнання, і, звичайно, невірним чином через помилкове протиставлення зовнішнього і внутрішнього сприйняття. Джерело усіх труднощів полягає в протиприродній спрямованості споглядання і мислення, яка вимагається при феноменологічному аналізі.

§10. Феноменологічна єдність цих актів

Акти, які були вище розділені, з одного боку, на акти явища вираження, а з іншого – на інтенцію значення, а в певних випадках – на здійснення (повноти) значення, не утворюють у свідомості деякого «разом», неначе вони просто дані одночасно. Вони утворюють, швидше, внутрішньо сплавлену єдність своєрідного характеру. Зі свого власного досвіду кожному відома нерівнозначність обох складових частин, в чому знаходить своє віддзеркалення асиметрія відношення між вираженням і вираженим за допомогою значення (названим) предметом. Переживаються вони разом, представлення слова і акт, що надає зміст. Проте тоді як ми переживаємо представлення слова, ми все ж абсолютно не живемо в представленні слова – тільки виключно в здійсненні його сенсу, його значення. І тому, що ми це здійснюємо, тому, що ми розчиняємося в інтенції значення, а іноді – в її здійсненні, увесь наш інтерес спрямований на інтентування в ній і завдяки її допомозі названі предмети (точніше, перше і друге означає те ж саме). Функція слова (чи, швидше, споглядального представлення слова) полягає у тому, щоб викликати в нас акт, що надає зміст, і вказувати на те, що в ньому інтендоване і, можливо, дано в тому, що здійснює його повноту споглядання. Ця функція повинна направляти наш інтерес виключно в цьому напрямі.

КАРТЕЗІАНСЬКІ РОЗДУМИ

Роздум 11. Розкриття поля трансцендентального досвіду згідно з його універсальними структурами.

§ 14. Потік cogitationes. Cogito и cogitatum

У сприйнятті будинку вважається будинок, точніше, цей індивідуальний будинок і вважається в модусі сприйняття. В спогаді будинку він вважається в модусі спогаду, в уяві будинку – в модусі уяви. Предикативне судження про будинок, який сприймається, приміром, якщо стоїть тут, вважає його, відповідно, в модусі судження. Оцінка, що домішується сюди, – знову-таки в новому модусі та ін. Усвідомлювані переживання називаються також інтенціональними, причому слово «інтенціональність» означає тут не що інше, як загальну основну властивість свідомості – бути свідомістю про щось, як cogito нести в собі своє cogitatum.

§ 20. Своєрідність інтенціонального аналізу

Як з'ясовується далі, інтенціональний аналіз свідомості є чимось абсолютно іншим, ніж аналіз в звичайному і природному значенні

слова. Життя свідомості, як ми вже відзначили, не є просто деяке ціле, складене з даних свідомості і тому доступне аналізу в найбільш широкому сенсі. Воно не просто ділиться на свої самостійні і несамостійні елементи, при тому, що форми, які забезпечують єдність (гештальт-якості), мають бути надалі зараховані до несамостійних.

Роздум III. Конститутивна проблематика. Істина і дійсність.

§ 24. Очевидність як самоданість предмета і її різновид

Очевидністю в найширшому значенні слова називається загальний прафеномен інтенціонального життя; в протилежність іншим способам усвідомлення, які можуть бути a priori порожніми, передбачуваними, непрямими, несправжніми, це особливий спосіб, при якому деяка річ, стан речей, деяка загальність, цінність і так далі виступають в явищі, представленні, даності самі по собі, в кінцевому модусі самої речі, даної в цьому безпосередньому спогляданні originaliter. Для «я» це означає мати про що-небудь не плутану, порожню, передбачувану думку, але перебувати при ньому, споглядати, бачити саму річ.

*Гуссерль Э. Собрание сочинений. Том III (1).
Логические исследования.*

*Том II (1). Исследования по феноменологии и теории
познания. – М., 2001. – 24-26, 35-37.*

*Гуссерль Э. Картезианские размышления. – СПб.,
1998. – 56-57 с.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Яке джерело повинні мати логічні поняття, і яким чином вони виникають?
2. Як повернутися до самих речей, і що треба для цього зробити?
3. Яким чином можна виключити емпіричну фактичність і індивідуальне відособлення, і чому це треба?
4. Чому всі інтенціональні акти розділяються на акти явищ вираження і інтенцію значення?
5. Що означає слово «інтенціональність» стосовно прояву свідомості?
6. У чому відмінність інтенціонального аналізу свідомості, і які її дані?
7. Що розуміється під очевидністю?

КОММЕНТАР

Підставою філософського методу Гуссерль виділяє визнання природи як існуючих речей, які рухаються, змінюються в «нескінченому просторі і, як тимчасові речі, в нескінченому часі». Природа розглядається як даність, і в цьому аспекті філософське знання не суперечить науковому. Пізнання в цьому випадку розглядається як пізнання саме таких данностей. Особливе місце у Гуссерля займає психічне, яке він визначає таким чином: «Психічне немає світ для себе, воно дане, як «я» або як «я» (взагалі в дуже різному сенсі), що переживається, яке виявляється, згідно досвіду, вже сполученим з відомими фізичними речами, званими тілами». Тобто, саме в психічному даністі присутня як сама собою зрозуміла. Для дослідження психологічних залежностей, які роблять вплив на сприйняття, призначена психологія. Отже, виділимо початкове положення Гуссерля: «всяка психологічна думка містить у собі екзистенціальне покладання фізичної природи, байдуже — виражене або невиражене». У цьому положенні він фактично слідує Брентано, на учения якого він спирається, що ґрунтуються на трактуванні свідомості як сукупності предметів. Тому він виступає з критикою емпіризму, який зводить всю свідомість до досвіду як способу фіксації реальності. Безумовно, Гуссерль визнає значущість досвіду, але він є, із його точки зору, тільки грою свідомості.

МАРТИН ГАЙДЕГГЕР. БУТЯ І ЧАС

§ 3. Онтологічна перевага питання про буття

Буття є кожен раз буття сущого. Всесвіт сущого може у своїх різних сферах стати полем висвічення й окреслювання певних предметних областей. Останні, наприклад, історія, природа, простір, життя, присутність, мова, зі свого боку дозволяють у відповідних наукових розшуках тематизувати себе в предмети.

§ 4. Онтична перевага буттєвого питання

Наука взагалі може бути визначена як сукупність обґрунтованого взаємозв'язку істинних положень. Ця дефініція не повна, вона не уловлює науку в її сенсі. Науки як образи поведінки людини мають спосіб буття цього сущого (людини). Це суще ми схоплюємо термінологічно як присутність. Наукове дослідження не єдиний і не найближчий можливий образ буття цього сущого. Сама присутність, крім того, відмінна від іншого сущого. Цю відмінність потрібно

заздалегідь виявити. Відповідне пояснення повинне випереджати наступній упереджені розкриті аналізи.

Присутність є суще, яке не лише трапляється серед іншого сущого. Воно, навпаки, онтично відрізняється тим, що для цього сущого в його бутті йдеться про саме це буття. До цього буттевого пристрою присутності належить те, що у своєму бутті воно має буттеве відношення до цього буття. І цим знову ж таки сказано: присутність розуміється якимось чином і з якоюсь явністю у своєму бутті. Цьому сущому властиво, що з його буттям і через нього це буття йому самому розімкнене. Зрозумілість буття сама є буттева визначеність присутності. Онтична відмінність присутності в тому, що вона існує онтологично.

Присутність розуміє себе завжди зі своєї екзистенції, можливості його самого бути самим собою або не самим собою. Ці можливості присутність або вибрала сама, або вона в них потрапила, або в них якось вже виросла. Про екзистенції вирішує способом оволодіння або упущення тільки сама повсякчасна присутність. Питання екзистенції повинне виводитися відверто завжди тільки через екзистування. Ведучу при цьому зрозумілість собі самою ми називаємо екзистентною. Питання екзистенції є онтична «справа» присутності. Тут не вимагається теоретичної прозорості онтологічної структури екзистенції. Питання про структуру націлене на розклад того, що конститує екзистенцію. Взаємозв'язок цих структур ми називаємо екзистенціальністю.

§ 5. Онтологічна аналітика присутності як вивільнення горизонту для інтерпретації сенсу буття взагалі

При характеристиці завдань, що лежать в «постановці» буттевого питання, було показано, що потрібна не лише фіксація того сущого, яке покликане служити первинно опитуваним, але вимагається також виразне засвоєння і забезпечення правильного типу підходу до цього сущого. Яке суще усередині буттевого питання бере на себе переважну роль, було розібрано. Але яким чином це суще, присутність, повинно стати доступним і в розуміючому тлумаченні бути ніби узято на приціл?

Доведена для присутності онтично-онтологічна перевага схиляла б до думки, що це суще повинне онтично-онтологічно бути і первинно даним не лише в сенсі «безпосередньої» обхоплюваності цього сущого, але і в плані такої ж «безпосередньої» передданості його образу буття. Присутність онтично не лише близька або найближча – ми завжди її суть.

Перша частина.

Інтерпретація присутності наявності і эксплікація часу як трансцендентального горизонту питання про буття.

Перший розділ.

Підготовчий фундаментальний аналіз присутності

Первинно опитуване в питанні про сенс буття суще характеру присутності. Підготовча екзистенціальна аналітика присутності сама в міру своєї своєрідності вимагає передрозмічаючої експозиції і відмежування від уявно паралельних нею досліджень (глава 1). Певна фундаментальна структура буття-в-світі (глава 2), при утриманні фіксованого дослідницького підходу у присутності, підлягає висвіченню. Це «апріорі» тлумачення присутності – не складена з шматків визначеність, але початково і постійно цілісна структура. Проте вона допускає різні погляди на моменти, що конститують її. При постійному мати-на-увазі завжди попередньої ціlostі цієї структури потрібно феноменально виділити названі моменти. Предметом аналізу стають: світ в його мирності (глава 3), буття-у-світі як подія і буття самозвеличання (глава 4), буття як таке (глава 5). На ґрунті аналізу цієї фундаментальної структури стає можливим попереднє прояснення буття присутності. Його екзистенціальний сенс є турбота (глава 6).

Перша глава.

Експозиція завдання підготовчого аналізу присутності.

§ 9. Тема аналітики присутності

Суще, аналіз якого стоїть як завдання, це завжди ми самі. Буття цього сущого завжди мое. У бутті цього сущого останнє само відноситься до свого буття. Як суще цього буття воно доручене своєму власному буттю. Буття є те, про що для самого цього сущого завжди йде справа. З цієї характеристики присутності витікає двояке: «суть» цього сущого лежить в його бутті. Буття (*es-sentia*) цього сущого, наскільки про нього взагалі можна говорити, повинно розумітися з його буття (*existencia*).

Присутність на початку аналізу потрібно пояснити саме не особливістю певного екзистенцування, але розкрити в його індиферентному найближчим чином і переважно. Ця індиферентність буденної присутності є не ніщо, а позитивна феноменальна риса цього сущого. З цього роду буття і назад в нього всяке екзистенцування є як воно є. Ми називаємо цю буденну індиферентність присутності терміном «серединність».

І ось оскільки усереднена повсякденність складає онтичне цього сущого, при експликації присутності її мали зазвичай іувесь час

продовжують перескакувати. Онтично найближче і відоме є онтологічно найдальше, невпізнанне і в його онтологічному значенні постійно переглянуте.

*Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997.
– С. 8, 11-12, 15-16, 41-42.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Чому буття є буття сущого, а не чогось іншого, наприклад, образу?
2. Яке визначення науки вважається недостатнім, і що треба зробити, щоб його покращити?
3. Як визначається присутність, і яке вона має відношення до сущого?
4. Як розуміє себе присутність, і на чому треба ставити питання про екзистенцію?
5. Яким чином ми самі можемо бути онтичною характеристикою присутності?
6. Яка відмінність такого сущого, як ми?
7. Чому що-буття повинно розумітися з його буття, з *existentia* його *es-sentia*?
8. Яким чином називається буденна індиферентність?
9. У чому проявляється онтично найближче у серединності?

КОММЕНТАР

Гайдеггер приходить до наступного визначення сущого і буття: «Суще, аналіз якого стоїть як завдання, це завжди ми самі. Буття цього сущого завжди мое. У бутті цього сущого останнє само відноситься до свого буття». Він розрізняє «що-буття» тобто *es-sentia*, яке розуміється з його буття, тобто *existentia*. Перевага буття як *existentia*, після думки. Гайдеггера в тому, що буття є вираз наявності. Розглядаючи модус присутності, він розрізняє повсякденність і первісність. Отже, визначення буття зводиться фактично до розгляду бытия-в-світі як основи присутності. Буття-у-світі розглядається як єдиний феномен, первинна даність, яка винна побачена в цілому. Для того, щоб описати «світ», необхідно «виявити і концептуально-категоріально фіксувати буття наявного усередині світу сущого». Це визначення здійснюється через розкриття зміст навколошнього світу. При цьому «способ буття цього сущого підручність». Найближче підручне суще показує себе через помітність, яке можливе за допомогою феномена відслання, яке можливе за допомогою знаку. Саме за допомогою знаку можна вказати на суще. Тим самим проблема визначення буття як присутність приводить Гайдеггера до необхідності визначення мови. Буття і мова виявляються нероздільними, оскільки так мова здатна указувати, він є «будинком буття».

ТЕМА 9. ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФІЯ

Мета: виявити специфічні особливості Вітчизняної філософії і її відмінність від філософської класики.

Питання для вивчення

1. Виявити основні відмінності у проблематики Вітчизняної думки.
2. Показати трансформацію та зміну постановці основних питань онтології та гносеології.
3. Розкрити особливість критики західної філософії.

Ключові поняття і терміни: соборність, культурна традиція, національна самосвідомість, національна ідея, антропоцентризм, софійність, слов'янофільство, західництво, російська ідея, месіанізм, ноосфера, всеедність, матеріалізм.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ ТА ДИСКУСІЙ:

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. КНИЖЕЧКА, ЗВАНА SILENUS ALCIBIADIS, СЕРЬЧЬ ІКОНА АЛКІВІАДСКАЯ

Передбл 3-й

Початок у всіх мирських системах умозриться і усю тлінь, як свій одяг, носить; він є світ первородний.

Поглянемо тепер на цей всемирний світ, як на розважальний будинок в'єчного, як на прекрасний рай з багатьох вертоградів, будь то в'єнець з в'єночков, або машинище, з машинок складене.

А я бачу в ньому єдиний початок, оскільки єдиний центр і єдиний розумний ціркул в іх безлічі.

Але коли цей початок і цей центр є всюді, а окружія його нідіє нібімає, тоді бачу в цьому ціблому світі єдиний світ, який об'єднує два світи: той, що можна побачити, і той, що не можна побачити, живий і мертвий, ціблій і розвалений. Цей риза, а той – тіло, цей – тінь, а той – дерево, цей – речовина, а той – іпо́стась, сер'єчъ: основа, що утримує речовий бруд так, як малюнок тримає свою фарбу.

Отже, світ у світі є в'єчність в тліні, життя в смерті, востаніє в сні, світ в тмі, в лжі істина, в плачі радість, в отчаянії надія.

У цьому м'єсті зустрічається зі мною любомудре слово Платона в такій силі: «Підлість не шанує за сущу точність». *Nisi quod прѣ teneat,*

серъчъ кромъ одне те, що в кулак схопити може, а в кулак схопити можна лише відчутне. Якщо ж мнъ скажеш, що виѣшній світ цей в якомусь мѣсці і часі закінчиться, маючи покладену собъ межу, і я скажу, що скінчиться, серъчъ починається.

Передѣл 6-й

Библія є маленький богообразний світ.

Мірозданіе торкається до однії ея, не до великаго, тварьми обитаемаго світа.

Мойсей, ревнуючи священикам єгипетським, зібрав в одну громаду небесния і земния тварюки і, надавши рід благочестивих предків своїх, слѣпив «Книгу Битія», серъчъ мірозданія. Сіе змусило думати, що світ створений 7000 лѣт назад.

Але обительний світ стосується тварюк. Ми в ньому, а він в нас мешкає. Світ же Мойсея, символічний тайнообразний світ, є книга. Вона ні в чому не чіпає обительного міра, а тільки слѣдами зібраних від нього тварюк веде (18) нас до присноущного початку єдино, як магнітна стрѣла, поглядаючи на вѣчну твердь його.

А в тому не дуже потрібна мудрість, щоб вѣдати, чи раніше створений цвѣт або народився гриб?

У цьому оберігає нас початок книги. «Вначалѣ створив Бог небо і землю». Переказують, що в єврейському лежить так: «Вначалѣ створив боги». А щоб сіе розумѣлось про книгу, написано: «Я гі́ммел, кѣ я га́ рец», серъчъ: «Сіе небо і сію землю». Рѣчъ сія ніяк не пристала до вселенського світу. Якщо знаходиться одна точно земля, як раніше думали, не до речі говориться: «Сію землю, сіе сонце».

Якщо ж населеним світам нѣсть числа, як нинѣ почали думати, і тут нісенітниця: «Сіе небо!» А інше ж, десяте, соте, тисячне, хто створив? Звичайно, кождаго світа машина має своє небо, в якому плавають планети. Ось на що створена сія мірозданія книга! «Небеса повѣдають славу Божію». Нѣт в ній рѣчи, ні слова, щоб не дихало благовѣстiem вечнаго. У всѣх землі сючи передѣлахи (terminus – знаменіе) і у всѣх кінцях Всесвіту сючи виходить вѣщаніе вселюбезнѣйшаго початка і є земля обѣтovanа. «Не суть рѣчи, ні словеса» та інше⁵³.

Примѣти деяких сродностей

Всяка таємниця має свою викривальну тѣнь. Важко розпізнати дружне і облесне серце, але зовнішня тѣнь, будь то з'ясувальне штекло, і найсердечніші закутки ставить на виду гострим охоронцям.

Дивися, коли хлопчик здѣлав для іграшки воловий ярем, накладає оною цуценятам або котикам, – чи не сія є тѣнь хлѣбопашескія в його душі? І чи не поклик до земледѣланію? Якщо припоясует шаблю – чи не апетит до воинствованія?

Коли трилѣтній отрок самовільно чуткою переймає божествення писни, любить заглядати у священня книги, перекидати листи, оглядѣть на таємничих образів картинки, букви, – чи не сіє викриває таємну іскру природи, родившія і зовущія його в упражненіє богословське? Невидима його сила в нас і Божество, безпритворними цими твареніями розумѣваєма, ясно зображається.

Навіщо ж блаженство обмежувати в одному житія рідѣ або в двох?

Бог вездѣ є, і щастіє у всякому стані, якщо з Богом в оне входимо. Треба тільки дізнатися, куди хто народжений. Краще бути натуральним котом, ніж з ослячою природою левом.

Ганяться в званнї за прибутками є непомилковий знак неспорідненості. Не позбудешся прибутків, якщо буде в тебѣ царствіе Божє в силѣ своїй.

Чи не диво, що один в изобилії мізерний, а інший в незначності задоволений? Видно, що природа більше додає хитрощі, вилѣваючи фігуру мурашкину, ніж слонову, і дивнѣйшій царствія Божія промисл можна видѣть в пчельних роях, ніж в овечих і волових стадах.

Бог багатому в чому подібний до фонтану, що наповнює різні посудини по їх вмѣстности. Над фонтаном напис сія: «Нерівне всѣм рівність».

НАРКІСС. РАЗГЛАГОЛ О ТОМ: УЗНАЙ СЕБЕ

ПРОЛОГ

Це син мій первородний. Народжений в седьмом десятці вѣка сего. Наркісс нарицається нѣкій цвѣт і нѣкій юнак. Наркісс – юнак, який в зерцалѣ прозорої води біля джерела споглядає сам на себе, покохавши смертно самого себе, есть давня притча із обветшалыя богословії египетскія, яже есть матер єврейскія. Наркісов образ благовѣстит сіє: «Узнай себе!» Нібито сказав: хощеши бути задоволений собою и покохати самого себе? Пізнай же себе! Испитай себе крѣпко. Право! Як можно покохати невѣдоме? Не горить съно, не торкаючись вогню. Не любить сердце, не бачачи краси. Видно, що любов – це Софіїна дщерь. Гдѣ мудрість узрѣла, там любов сгорѣла. Воїстину блаженна самолюбність, аще есть свята; їй свята, аще істинна; ей, глаголю, истинна, аще обрѣла и узрѣла єдину оную красу й істину: «Посредѣ вас стойть, його ж не вѣсте».

Блажен муж, іже обрѣте в домѣ своєму джерело утѣшенія и не гонит вѣтры с Ісавом, ловителствуя пустими околицями. Дщерь Саулова Мелхола, що із отчаго дому скрізь вікно сипле по вулицям погляди свої, є мати й цариця всѣх тих, що вештаються пустелями во слѣд безпутного того волокити, кого, як буйну скотину, встрѣтив, загоне в дом пастирь наш. Куда тя бѣс женет? Возвратися в дом твой!

Сій суть наркісси були. А мій мудрий Наркісс амуриться дома, слідуя притчї Соломона: «Разумив праведник, себѣ друг будет».

Хто прозрѣл у водах своєї тлѣнні красу свою, тот не во виѣшноть яку-небудь, ни во тлѣннія свого воду, но в самаго себе закохается: «Стези твоя посрѣдѣ тебе упокоиши».

Наркісс мій, правда, розпалюючись угліем любові, ревнуючи, рветься, мечеться, печеться і рече всѣми мовами, але не про багатьох, ні про пусте щось, а про себѣ і в себе. Печеться тольки про себѣ. Єдине потрібне йому. Отже, весь, аки лід, розстаяв від самолюбного вогню, перетворився на джерело. Право! Право! Хто у що закохався, у те і перетворився. Всяк є тѣм, чие серце в ньому. Всяк є там, дѣ серцем сам (21).

РОЗМОВА ЧЕТВЕРТА О ТОМ ЖЕ: ЗНАЙ СЕБЯ

Лица: *Лука, Клеопа, Філон, Друг*

Лука. Посему весьма немалое дѣло: узнать себя.

Друг. Один труд в обоих сих – познать себе и уразумѣть Бога, познать и уразумѣть точного человѣка, весь труд и обман от его тѣни, на которой всѣ останавливаємся. А ведь истинный человѣк и Бог есть то же. И никогда еще не бывала видимость истиною, а истина – видимостью. Всегда во всем тайная есть и невидимая истина, потому что она есть господня. А Господь и дух, плоти и костей не имущій, и Бог – все одно. Ведь ты слышал рѣчи истинного человѣка. Если-де не узнаешь себя, о добрая жено, тогда паси козлы твои возлѣ шалашей пастушеских. Я-де тебѣ не муж, не пастырь и не господин. Не видишь меня потому, что себя не знаешь. Пойди с моих очей и не являйся! Да и не можешь быть предо мною, пока хорошо себя не уразумѣшь. Кто себя знает, тот один может запѣти: «Господь пасет мя...»

Клеопа. А мы из послѣдняго разговора имѣем нѣкоторыя сумнѣнія?

Друг. Когда рѣчь идет о важном дѣлѣ, то и не дивно. Но что за сумнѣнія?

Клеопа. Первое: ты говорил, что человѣк, влюбившійся в видимую плоть, для того вездѣ гонится за видимостью, понеже усматривает в ней свѣтлость и приятность, жизнь, красу и силу.

Друг. А вы как думаете?

Клеопа. Нам кажется, что для того, что не может вѣрить о пребываніи невидимости и думает, что одно только то бытіе свое имѣет, что плѣтяными руками ощупать может и что в тлѣнных его очах мечтается. Впрочем он и сам понять может и совершенно знает, что все то преходит, что он любит. Посему-то он и плачет, когда оно его оставляет, разсуждая, что уже оно совсѣм пропало, подобно как младенец рыдает о разбитом орѣхѣ, не понимая, что орѣшня сущая

состоит не в коркѣ, но в зѣрнѣ, под коркою сокровенном, от котораго и сама корка зависит.

Друг. Сія есть самая правда, что был бы весьма глуп земледѣл, если бы тужил о том, что на его нивѣ начало пшеничное стебло в мѣсяцѣ августѣ сохнуть и дряхлѣть, не рассуждая, что в маленьком закрытом зѣрнѣ закрылась и новая солома, весною наружу выходящая, а вѣчное и истинное свое пребываніе в зѣрнѣ невидимо закрывшая. Но не все же ли то одно – причитать соломѣ силу ея и существо, а не главѣ ея или зѣрну и не вѣрить, ни поминать о пребываніи зѣрна? Для того-то, напримѣр, судія присудил двоюродному брату власть и силу в наслѣдіи, понеже увѣрен, что роднаго наследника вживых нѣт. И сей-то есть той нечестивый суд, о котором в послѣднем разговорѣ и шла межъ нами рѣчь.

Клеопа. Другое сумнѣніе. Я сказал так: помню слово іереміино сие: «Глубоко сердце человѣку, паче всѣх, и оно-то истинный человѣк есть...» А ты к сим словам присовокупил слѣдующее: «Вот сей же человѣк и содержит все» и прочая.

Друг. Так в чём же сумнишся?

Клеопа. Я без сумнѣнія понимаю, что всѣ виѣшніи наши члены закрытое существо свое в сердцѣ имѣют, как пшеничная солома содержитя в своем зѣрнѣ. Она, изсохши и издряхлѣвши, то закрывается при согнитіи в зѣрнѣ, то опять наружу в зелености выходит и не умирает, но обновляется и будто перемѣняет одѣяніе. Но понеже на всѣх без изъему людях видим виѣшніи члены, которыми свидѣтельствуют и о зѣрнѣ своем, то есть, что всяк с них имѣет и сердце, которое (как пророк Божій учит) точным есть человѣком и истинным, а сие есть великое дѣло, так что се будет? Всем ли быть истинным человѣком? И какая разнь меж добрым мужем и злым?

Друг. Не так! Отведи мысли твои на время от человѣка и посмотри на прочую природу. Не всякий орѣх и не всякая солома со зѣрном.

Клеопа. Ужасное позорище!

Друг. Не бойся! Знаю. Ты, осмотрясь на людей, ужаснулся. Но ведь видишь, что сие в природѣ не новое. Довольно сего водится в земляных плодах и древесных. Но нигдѣ больше не бывает, как в людях. Весьма тот рѣдок, кто сохранил сердце свое или, как вообще говорят, спас душу свою. А как научил нас Іереміа, и ему вѣруем, что истинным человѣком есть сердце в человѣкѣ, глубокое же сердце и одному только Богу познаваемое не что иное, как мыслей наших неограниченная бездна, просто сказать, душа. То есть истое существо, и сущая иста, и сама ессенція (как говорят), и зѣрно наше, и сила, в которой единственно состоит (родная) жизнь и живот наш. Без нея мертвая тѣнь есть мы, то и видно, коль несравненная тщета потерять себя самого, хотя бы кто завладѣл всѣми коперниковыми мырами. Но никогда бы сего не было, если бы старались люди уразумѣть, что значит человѣк и быть человѣком, то есть, если бы самих себя узнали.

Клеопа. Ах! Не могу сего понять, потому что у каждого свои мысли и неограниченные стремления, как молнии в безмѣрном разстоянія раскидаются, ни одним пространством невмѣщаемы и никаким временем не усыпаемы, одному только Богу извѣстны...

Друг. Перестань! Не так оно есть. Правда, что трудно изъяснить, что злые люди сердце свое, то есть самих себе, потеряли. И хотя между нами в первом разговорѣ сказано, что кто себя не узнал, тот тѣм самым потерялся, однако для лучшія утвержденности вот тебѣ голос Божий: «Послушайте мене, погубліши сердце, сущі далече от правды».

*Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т.
– К., 1973. – Т. 1. – 331-333, 154-156.*

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Скільки світів виділяється, і який з них є основовою?
2. У чому своєрідність Біблії як символічного світу?
3. Яке відношення до розуміння сродності має положення, що «з Богом в оне входимо»?
4. Чи добре ганяться за прибутиками і чинами, і чого це є знак?
5. Чи можна любити себе, і для чого?
6. Чому Наркісс амуриться дома?
7. Яке відношення має пізнання Бога до розуміння себе?
8. У чому значення серця у пізнанні людини?

КОММЕНТАР

Всесвіт він розглядає таким, що складається з двох природ і трьох світів. У діалозі «Наркісс» сказане: «Весь світ складається з двох натури: одна – видима, інша – невидима. Видима називається твар, а невидима – Бог. Ця невидима натура, або Бог, всю твар проникає; скрізь і завжди був, є і буде». При цьому видима натура – це тільки «плоть», «тьма», «ідол смерті», «тління», а справжньою натурою є Бог, якому людина прагнути уподібнитися. Макросвіт – це нескінчений світ речей, який, слідуючи традиціям Античності, складається з 4-х елементів: вогонь, повітря, земля і вода. Макрокосмос розділяється на старий, який відомий, і новий, якого необхідно піznати. Більш того, старий світ є тільки тінь нового світу. Концепція двох натури робить вплив на трактування мікрокосмосу. Він розмежовується на тіло земне і тіло духовне, при цьому підкреслюється пріоритет духовного. Основа духовного тіла – серце. Внутрішній світ вічний і не має до смерті ніякого відношення. Самостійний мир утворює світ Біблії або символів, за допомогою якого людина може осягнути Бога. Символи як правило мають позитивний

характер, наприклад, використовуються такі як «світло», «радість», «веселість», «воскресіння», «благо», «блаженство». Уявлення про споріднену працю пов'язане з досягненням щастя. Людина може бути щасливий тільки тоді, коли в діяльності він виконує своє божественне призначення. «Скільки посад, пояснює Г. Сковорода, - стільки сродностей». З концепцією «спорідненості» пов'язано уявлення про «нерівну рівність», в якому утілилося розуміння того, що рівним можна стати, тільки коли чоловік утілить своя своєрідність.

ПАМФІЛ ЮРКЕВИЧ. СЕРЦЕ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ, ЗА ВЧЕННЯМ СЛОВА БОЖОГО

Серце хранитель і носій усіх тілесних сил людини. Так, Давид висловлює виснаження тілесних сил від тяжких страждань: серце мое остави мя (Пс. 39, 13); серце мое сміятеся, остави мя сила моя (37, 11). Стомлений мандрівник зміцнює серце укрухомъ хлъба (Суд. 19, 5), і взагалі вино веселить серце людини, і хлебъ серце людини укрѣпить (Пс. 103, 15). Тому серце висихає, коли людина забуває знести хлъбъ свій (Пс. 101, 5). Нестримні загострюють серця свої обьяненіемъ і пьянствомъ (Лк. 21, 34), упивають серця свої, аки въ день заколенія (Иак. 5, 5). Милосердий Бог исполняєтъ їжею і веселіємъ серця наші (Деян. 14, 17).

Серце є осереддя душевного і духовного життя людини. Так, в серці зачинається і народжується рішучість людини на такі або інші вчинки, у нім виникають різноманітні переднаміри і бажання, воно є сідниця волі та її бажання.

Вже в простому уявленні, яке тільки утворюється нашим мисленням на підставі вражень, ми повинні розрізняти дві сторони: 1) знання зовнішніх предметів, яке полягає в цьому представленні, і 2) той душевний стан, який обумовлюється цим представлennям і знанням. Ця остання сторона представлennя не підлягає ніякому математичному розрахунку: вона безпосередньо і своєрідно виражає якість і гідність нашого душевного настрою. В односторонньому прагненні до знання ми часто забуваємо, що всяке поняття входить в нашу душу як її внутрішній стан, і оцінюємо наші поняття тільки по тому, якою мірою вони служать для нас образами речей. Між тим ця сторона в понятті, якою визначається стан і настрій душі, має для цілісного життя духу більше ціни, ніж представлення, тому що вона є образ речі. Якщо з теоретичної точки зору можна сказати, що усе, гідне бути, гідно і нашого знання, то на користь вищої морально-духовної освіти абсолютно.

З НАУКИ ПРО ЛЮДСЬКИЙ ДУХ

Чи можлива ця наука, чи існує вона? У своєму історичному ході вона представляє неозору безліч теорій, що суперечать, необґрунтованих гіпотез і довільних думок про істоту людського духу, її сили і властивості, про спосіб її розвитку, – думок, які змінювалися з кожним новим поколінням, залежали від характеру народів і осіб, що розвивали їх, і які не представляють нічого схожого на стрункий і рівномірний розвиток природних наук. Вже одне те кидається в очі, що наука про людський дух більшою мірою брала пояснюючі начала або методи з інших наук, що вона пояснювала свій предмет не з безпосереднього спостереження над ним самим і його змінами, а з понять і припущенень, які виробляв людський дух на інших теренах дослідження.

Факт, що царство натхнених істот тягнеться далі людського царства, служив для філософії у всі часи основою вчення, що взагалі у світі немає голої матеріальності, що в нім усе натхненно, здатне не лише бути, але й насолоджуватися буттям, що всяка екстенсивна величина є одночасно і інтенсивна, така, що відкривається в поривах і прагненнях, що усе зовнішнє має своє внутрішнє, свою ідею. У живій історичній освіті людство пояснювало життя тварин так само, із загального світогляду. Так, щоб зупинитися тут на особливо яскравих прикладах, в індійському вченні про переселення душ царство тварин складалося з душ занепалих, негідних людського способу життя.

Утилітаризм в моральності є те ж, що фетишизм в релігії. Як ця форма релігії шанує Бога за те, що він корисний людині, тобто доставляє йому допомогу і щастя, але вона не має ідеї істоти в собі досконалої, гідної, високоповажної, так мораль утилітаризму вимагає тільки корисності вчинку, не запитуючи, як він ставиться до тієї ідеї, під якою розвивається всяка людина. Якби вигадник розумів користь у такому вигляді, як ми її зображували, тобто як телевогічну ідею, що залежить від суджень духу про своє призначення, він не утруднювався б допустити філософську відмінність між безумовним і умовним добром або власне тим, що він називає користю. А тепер він вимушений зраджувати собі, заперечувати свої власні визначення, і усе це непослідовно, наперекір своїм відкритим прагненням.

Так, по-перше, щоб злити добро з користю, він поставляє правило, назване їм теоретичною справедливістю, яке говорить: «Загальнолюдський інтерес коштує вище за вигоди окремої нації, загальний інтерес цілої нації коштує вище за вигоди окремого стану, інтерес численного стану вищий за вигоди нечисленного».

МАТЕРІАЛІЗМ І ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Справедливо, що нині особливо матеріалізм має партію, сильну, принаймні, своєю чисельністю і значенням в області природознавства. Як при ідеалістичному настрої суспільства виникає в ньому склонність до міфології, віри в привидів, створення фантазії, що затуляють собою дійсність, так справжній матеріалізм може розглядатися як побічний продукт реалістичного настрою нашої цивілізації. Ми так багато зобов'язані мертвому механізму природи, в області якого діячі і двигуни виявляються тим досконаліше, чим вони пассивніше, що фантазія мимоволі має образ простої, пасивної матеріальності як чогось основного, що лежить на самому дні явищ: вона хотіла б усі рухи так званого життя пояснювати так само просто і зручно з механічних стосунків матеріальних частин, як пояснює вона рухи парової машини. Чарівна думка, що у разі успіху цих пояснень ми могли б так само просто управляти своїми долями й долями інших людей, як нині управляемо рухом машин, служить чи не найдушевнішим спонуканням до матеріалістичних переконань. Якби дійсність була в усіх своїх одкровеннях матеріальна, то основний закон механіки, яким виражається рівність дій і протидій в усіх рухах речової природи, простягнувся би без меж на все існуюче. А оскільки цей закон містить в собі основу для усіх винаходів в області механіки, то ми вже не знаходили б в природі явищ, що не підкоряються винахідливому генієві людини.

Юркевич, П. Д. Философские произведения.

– М., 1990. – С.69-72,

Из науки о человеческом духе.

Очерки по философии и богословию. – М., 2011.

– С. 86-89, 108-109.

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Яким чином серце є носієм усіх тілесних сил людини?
2. Які недоліки має одностроннє прагнення до знань, якщо вони є тільки образами речей?
3. У чому недолік наук про дух?
4. Яким чином екстансивна величина є одночасно і інтенсивна?
5. Чому утилітаризм неспроможний прояснити багато питань, і чому не можна обожнювати добро з користю?
6. Покажіть основний недолік матеріалізму, в перше чергу, чому не можна все пояснити механізмом природи?

КОММЕНТАР

Процес пізнання, як вважає П. Юркевич, має три форми, а саме, пізнання через уявлення, яке пов'язане з плотським сприйняттям, пізнання через поняття, в якому ще не усувається суб'єктивізм, і лише пізнання через ідею сприяє тому, що розум синтезує результати розсудливого пізнання в цілісному світогляді, що досягається вірою в Бога. П. Юркевич вважав, що пізнати ідею неможливо, для цього необхідно усвідомити дану в глибинах людської душі ідею добра. Таким чином, він створює умови для виникнення філософії серця. Formується основна проблема – це відношення серця і розуму. Серце визначається як центр духовного життя. Саме тому висувається вимога гармонії між знанням і вірою. Серце – це середина тілесного і духовного життя, оскільки саме в серці народжується рішучість людини і наміри, визначається воля, інтереси, переживання. Тобто серце – це центр морального життя людини. П. Юркевич розрізняє в серці два види нервів: симпатичні, які дозволяють функціонувати серцю як фізіологічному органу, і нерви, які обумовлює загальне відчуття душі. Останні і визначають стани і настрої душі і роблять вплив на перших.

ОЛЕКСІЙ МИКИТОВИЧ ГЛЯРОВ. ФІЛОСОФІЯ В ЇЇ СУТНОСТІ, ЗНАЧЕННІ ТА ІСТОРІЇ

1. Зовнішній організм

1. Зовнішні ознаки живого організму, властиві усім високорозвиненим живим організмам і особливо нашому, як найбільш високорозвиненому, нижченаведені:

а) живий організм – ціле, що складається з різноманітних частин, об'єднаних причинним і доцільним зв'язком таким чином, що як ціле обумовлюють собою частини, так і навпаки.

Наш організм складений з органів, органи – з тканин, тканини – з клітин, клітини – з ще простіших з'єднань. Клітини налічуються мільярдами або, точніше, не піддається обліку. Усі ці частини обумовлені природою так, що через цю природу існують саме такі, а не інші частини. З іншого боку, якби частини нашої істоти були інші, то була б іншою і наша природа.

Підпорядкування великої кількості єдності і єдності множині – є гармонія. Тому можна визначити організм, як гармонію між цілим і частинами. Цей зв'язок між частинами і цілим – причинний і доцільний.

Частини організму існують лише через ціле, а ціле – через частини. Як ціле організму є умова існування його частин, так і, навпаки, частини організму – умова існування його, як певного цілого. Ціле

існує лише в частинах, а частини – лише в цілому. При цьому, як ціле існує для частин, так і частини – для цілого. Ушкодження цілого позначається і на частинах, і навпаки.

в) Живий організм слід розглядати як співтовариство живих істот.

У живому організмі усі його частини живі. Жодна з них, по відношенню до цілого, не існує відособлено, але у відношенні між собою одні більш, інші менш самостійні. Кожна з численних клітин, з яких складний наш організм, є, у свою чергу, організм. Нервова система, що зв'язує усю цю множину в одне ціле, складається з незліченої безлічі організмів, названих нейронами. Червоні і білі кров'яні тільця, фагоцити, лейкоцити, бактерії, що наповнюють нас, – усе це живі індивіди. Найбільш самостійні клітини – розмноження. Прості істоти розмножуються простим діленням, відтворюючим нові організми.

ГЛАВА V. Особисте і надособисте

2. Від визначення суб'єкта, як цієї особи, слід відрізняти суб'єкт, як свідомість взагалі. Усе існує для якої-небудь свідомості, і в цьому сенсі усе суб'єктивно. Це свідомість взагалі властива всякій особі, служить передумовою всякого існування, оскільки усе існує для свідомості і через свідомість.

Усе, що ми відчуваємо, хочемо, усі наші відчуття кольору, запаху, смаку, дотику, слуху, голоду, холоду, усі наші думки про існуюче, неіснуюче, простір, час, причинність, відношення, зовнішнє і внутрішнє, свідоме і несвідоме, кінцеве і нескінченне, умовне і безумовне, про матерію, рух, атоми, молекули, енергію, силу, усі наші уявлення про Всесвіт, Сонце, зірки, Землю, людину, дерева, птахів, усі наші почуття задоволення і нездоволення, усі наші хвилювання – любов, ненависть, надія, відчай, страх, горе, радощі, усі наші бажання від висловлених насущними потребами до вищих сподівань істини, правди, добра, усі наші вірування і в Бога, і в біса, і в рай, і в пекло, усі наші навчання і науки – богослов'я, філософія, математика, астрономія, хімія, ботаніка, зоологія, чисті і прикладні – усе це складає зміст свідомості і від неї невіддільно.

ГЛАВА IX. Мистецтво, релігія, філософія, наука

4. Організуюча властивість художньої діяльності загальновідома. Всякий витвір мистецтва є вираженням якого-небудь задуму, організуючого той матеріал, який служить для вираження задуму. Гармонійність, злагодженість – невід'ємні ознаки художніх творів.

Так само і в кожній релігії є основні риси, що об'єднують частковості. Досить назвати Євангельське вчення про Царство, про страждання, смерть і воскресіння Христа, вчення Павла про

спокутування, буддистів – про нірвану, магометан – про Бога і його єдиного пророка... Навколо цих центральних навчань групуються інші, з ними так чи інакше злагоджені.

Те ж справедливе і про філософію. Кожне розроблене філософське вчення – є система, що зв'язує, організовує частковості в певну едність.

Так само і наука будує системи. Ознаки наукового знання – систематичність, зв'язаність, співорганізованість.

16. Свідомість розладу спочатку буває смутною і тільки на висоті розумового розвитку стає яскравою. Проте і на цій висоті провести грань між реальним і уявним не завжди легко. Філософські побудови лише поступово і насліду звільнюються від первинного міфологічного і релігійного забарвлення лише для того, щоб на місце релігійної міфології поставити нову. Тоді як творці міфів утілюють особу в окремому вигляді своєї уяви, філософи вносять її до своїх побудов, узятих в цілому. За влучним зауваженням Платона, кожен з філософів розповідає казку. Чим більш особистого у філософській побудові, тим більше виправдовує вона назву казки. Історія оригінальних філософських побудов – це історія філософських казок.

ГЛАВА X. Міра для оцінки

26. У теоретичному відношенні відсутність злагодженості – великий недолік. Але життя не слухається теорій, воно їх створює і змітає. Чекати повної і бездоганної злагодженості можна тільки в творах, що виникли в короткий термін, але її важко чекати від творів, створених тривалою діяльністю. За вірним зауваженням Пушкіна, тільки безглузді не міняються, оскільки час не приносить їм розвитку, а досвід для них не повчальний. І не можна не погодитися з Бисмарком, коли він в одній зі своїх парламентських розмов, у відповідь на докори в мінливості, відмітив, що якщо вона недолік, то бути каменем – найцінніше в житті.

Гилляров А. Н. Философия в ее существе и значении. – Мелитополь, 2007. – С.30-31, 53, 91, 100, 135

Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Які ознаки належать живому організму, і чому саме гармонія характеризує організм?
2. Чому все суб'єктивно, і яке відношення до суб'єкта має свідомість?
3. Що є змістом свідомості?
4. У чому є призначенність художньої діяльності?
5. Для чого призначена філософська система?
6. Як характеризується розвиток свідомості та її стани?
7. Чому відсутність злагодженості – це великий недолік?

КОММЕНТАР

Філософія розглядається О.Гіляровим як духовна діяльність, в якій знаходять едність істини розуму та істини серця, що вже проголосував в своєму ученні Платон. Тому він ставить завдання відродження платонізму. О. Гіляров обґрунтував ідею про єдиний духовний організм, і в зв'язку з цим його привернуло учення німецького фізика, психолога і філософа Густава Фехнера. О. Гіляров незалежно від Г. Фехнера прийшов до висновку, що Всесвіт одушевлений, а матерія тільки тіньова сторона психічного. Свідомість властиво Всесвіту і існує вічно, те, що при цьому все існує є породженням свідомості, тому реальність – тільки символ духовності. Змістом свідомості є Всесвіт, тому, щоб зрозуміти природу, слід вивчити дух. Кожна окрема свідомість абсолютна самостійно, і в той же час залежить від інших. Це положення припускає наявність Верховної особи, яка об'єднує окремі. Тому тільки вона може бути абсолютне вільною. Як монадологія Лейбніца, синхологіческий спіритуалізм О. Гілярова пронизаний світлом і радістю.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Філософія як форма людського самовизначення в світі.
2. Відношення «людина – світ» як предметне поле філософії.
3. Філософування як спосіб мислення і граничний вид теоретизування.
4. Філософія в системі духовної культури.
5. Філософія і релігійна свідомість.
6. Постмодерн і майбутнє філософії.
7. Проблема співвідношення філософії і науки в сучасних філософських системах.
8. Історія філософії як проблемний діалог різних філософських напрямків і шкіл.
9. Вплив ідей давньоіндійської філософії на духовний розвиток сучасного суспільства.
10. Феномен античної філософії в європейській історії.
11. Вплив античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.
12. Співвідношення віри і розуму у філософії Т. Аквінського і сучасному неотомізмі.
13. Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення.
14. Проблема методу пізнання у філософії Нового часу.
15. «Категоричний імператив» І. Канта і проблема моралі.
16. Релігійна філософія та її місце в духовному житті суспільства.
17. Проблема відчуженні у філософії К. Маркса і Е. Фромма.
18. Технократизм і його критика у сучасній філософії.
19. Проблема свідомості і мови у феноменології та філософській герменевтиці.
20. Проблеми знання, мови та розуміння в сучасній філософії неопозитивізму.
21. Феномен людини в християнському еволюціонізмі П. Тейяра де Шардена.
22. Філософський постмодернізм: філософські ідеї та їх оцінка.
23. Світова та українська філософія: аспекти взаємозв'язків.
24. Українська національна ментальності та їх відображення у філософії.
25. Філософські ідеї Ф. Прокоповича.
26. Екзегетика і символіка у філософії Г. Сковороди.
27. Філософська культура українського бароко.
28. Українська національна ідея та напрями її розробки в українській філософії XIX–XX ст.
29. Проблема суспільного прогресу в творчості І. Франка.
30. Антропокосмізм В. Вернадського, його світоглядна та соціальна функції.

31. Проблема людини в українській філософії: ретроспективний аналіз.
32. Сутність світу і сутність людини.
33. Проблема сенсу життя в сучасній філософії.
34. Свобода і відповідальність особи як філософська проблема.
35. Життєвий світ як культура.
36. Екологічна свідомість у контексті науково-технічного прогресу.
37. Духовні виміри буття людини.
38. Духовність і проблеми духовного відродження України.
39. Національна свідомість, її генеза, структура і функції в суспільному розвитку.
40. Сучасний містицизм як духовний феномен.
41. Плюралізм і толерантність: основи взаємодії.
42. Раціональні і нераціональні форми пізнання.
43. Синергетика як нове світобачення.
44. Нація та сучасні проблеми націотворення.
45. Концепція громадянського суспільства: ідейні витоки і основні етапи формування.
46. Суб'єктивний фактор як творча сила історії.
47. Історичні можливості як єдність об'єктивних і суб'єктивних умов.
48. Поняття цивілізації та цивілізаційного підходу до розвитку суспільства.
49. Наука як об'єкт філософського дослідження.
50. Закономірності історичного розвитку науки.
51. Етика та праксеологія науки.
52. Свобода наукового пошуку та соціальна відповідальність науковця.
53. Наукове знання як система, його особливості і структура.
54. Наукова картина світу та її еволюція.
55. Принцип історизму в природничо-науковому і соціальному пізнанні.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1. Якій філософській школі належить пояснення буття, як безтілесного невидимого; невизначеного, позбавленого форми; «ворота народження», корінь землі й неба; такого, що наслідує природність, але підпорядковує небо, землю й людину;**
 - a) даосизм;
 - b) атомізм;
 - c) елеатів;
 - d) брахманізм.
- 2. Свідомість розглядається як властивість високоорганізованої матерії, у філософському напрямку:**
 - a) об'ективний ідеалізм;
 - b) суб'ективний ідеалізм;
 - c) діалектичний матеріалізм;
 - d) екзистенціалізм.
- 3. Пізнання в сучасній філософії переважно розглядається як:**
 - a) здатності, уміння, навички в певній області діяльності;
 - b) значима інформація в аспекті діяльності;
 - c) об'ективна реальність, дана у свідомості діючої людини;
 - d) обумовлений практикою процес придбання й розвитку знань.
- 4. Абсолютизація ролі й значення почуттєвих даних у філософії пов'язана з напрямком:**
 - a) раціоналізму;
 - b) реалізму;
 - c) скептицизму;
 - d) сенсуалізму.
- 5. З погляду аскетизму, сенс життя полягає в тому, що:**
 - e) життя - це зречення від світу й умертвіння плоті заради спокути гріхів;
 - a) життя - це прагнення до щастя як справжнього призначення людини;
 - b) життя - це насолода, бажано тут і зараз;
 - c) жити - значить із усього отримувати користь.
- 6. Якому філософу належить розуміння буття природи, дійсності, як небуття; справжнє буття не має виникнення (початку), воно вічно виникаюче; осягається за допомогою міркування;**

- a) Платон;
- b) Маркс;
- c) Гегель;
- d) Плотин.

7. Відповідно до Канта, розум, як перша передумова розуму, є здатністю:

- a) узгоджувати внутрішні правила із зовнішньою діяльністю;
- b) орієнтація в повсякденному житті;
- c) орієнтуватися на досягнення практичних цілей і використовувати поняття повсякденного життя за певними правилами;
- d) розкладання цілісних об'єктів на складові частини.

8. Поняття, протилежне за змістом «істині» у гносеології:

- a) неправда;
- b) омана;
- c) судження;
- d) забобон.

9. У структурі людини як живої системи сьогодні не включається:

- a) психічне;
- b) соціальне;
- c) технічне;
- d) ідеальне.

10. Суспільство є предметом дослідження такої філософської науки, як:

- a) культурологія;
- b) соціальна філософія;
- c) гносеологія;
- d) політологія.

11. Який філософській школі належить пояснення буття, як порожнечі; нескінченого числа неподільних часток; всі вони різноманітні по величині й формі; кружляючись у вирі, частки утворюють вогонь, воду, повітря й землю; рух часток підлеглий необхідності;

- a) даосизм;
- b) атомізм;
- c) елеатів;
- d) брахманізм.

12. У психофізіологічному аспекті матеріалістична філософія розглядає свідомість як:

- a) частину психіки, що підпорядковується принципу реальності;
- b) суб'ективну реальність, або суб'ективний образ об'ективного світу;
- c) вищу функцію мозку, пов'язану з мовою;
- d) душу, що використовує мозок як знаряддя для реалізації своїх цілей.

13. **Будь-яка зміна, перетворення, процес - це:**

- a) еволюція;
- b) розвиток;
- c) інволюція;
- d) рух.

14. **У глибинній психології К.Г. Юнга колективне несвідоме в психіці окремої людини включає:**

- a) Аніму;
- b) архетипи;
- c) маску;
- d) тінь.

15. **Неповторна своєрідність окремої людини (зовнішність, характер, звички, особливості й т.д.), на противагу типовим рисам, - це:**

- a) індивід;
- b) індивідуальність;
- c) особистість;
- d) суб'ект.

16. **Якому філософу належить розуміння буття, як об'ективної реальності, незалежної від свідомості людини; воно матеріальне, до його різних сфер належать - неорганічна й органічна природа, біосфера й т.д.; воно містить у собі суспільне буття;**

- a) Платон;
- b) Маркс;
- c) Гегель;
- d) Плотин.

17. **Що з'явилося в людини раніше - мислення або мова:**

- a) мислення;
- b) мова;
- c) одночасно;
- d) вони зовсім не пов'язані між собою, тому питання некоректне.

18. **У філософії «агностицизм» розуміється як:**

- a) розгляд процесу пізнання;

- b) розгляд об'єктів пізнання;
- c) повне або часткове заперечення принципової можливості пізнання;
- d) сумнів у можливості пізнання.
19. **З погляду гедонізму, сенс життя полягає в тому, що:**
- a) життя - це зречення від світу й умертвіння плоті заради спокути гріхів;
- b) життя - це прагнення до щастя як справжнього призначення людини;
- c) життя - це насолода, бажано тут і зараз;
- d) жити - значить із усього отримувати користь.
20. **Якій філософській школі належить пояснення буття, як єдиного під різними іменами; ні суще, ні несуще; існуюче до світобудови й богів; що породжує й поглинає всі видимі речі і явища;**
- a) даосизм;
- b) атомізм;
- c) елеатів;
- d) брахманізм.
21. **Людській свідомості властиве:**
- a) пасивне відбиття дійсності;
- b) активна, творча діяльність;
- c) безпосередній вплив на дійсність;
- d) породження об'єктивної реальності.
22. **Формою практики не є:**
- a) перетворення природи за допомогою знарядь праці;
- b) перетворення суспільного буття через зміну існуючих соціальних відносин;
- c) вплив предметів і явищ миру на органи почуттів людини;
- d) науковий експеримент.
23. **Оскільки істина не залежить від суб'єкта, що пізнає, вона:**
- a) абстрактна;
- b) об'єктивна;
- c) суб'єктивна;
- d) абсолютна.
24. **Відповідальність людини за свої вчинки можлива тільки при наявності:**
- a) вибору;

- b) провини;
c) непереборної сили;
d) необхідності.
25. **Якому філософу належить розуміння буття, як вічного саморозвитку і саморуху абсолютної ідеї; іншобуття ідеї – природа; поняття є істина буття;**
- a) Платон;
b) Маркс;
c) Гегель;
d) Плотин.
26. **Кожна національна мова є унікальною, оскільки вона:**
- a) дозволяє передавати й поширювати інформацію;
b) сприяє вдосконалюванню професійних знань;
c) є засобом спілкування всіх людей між собою;
d) служить засобом передачі традицій і є найважливішою умовою культурної самоідентифікації.
27. **Форма мислення, що відбиває гранично загального закономірного зв'язку, сторони, ознаки явищ, що закріплюють у визначеннях (словах):**
- a) поняття;
b) категорія;
c) дефініція;
d) термін.
28. **З погляду евдемонізму, сенс життя полягає в тому, що:**
- a) життя - це зречення від світу й умертвіння плоті заради спокути гріхів;
b) життя - це прагнення до щастя як справжнього призначення людини;
c) життя - це насолода, бажано тут і зараз;
d) жити - значить із усього отримувати користь.
29. **У марксизмі процес розвитку суспільства описувався у вигляді:**
- a) циклів;
b) стріли;
c) спіралі;
d) маятника.
30. **Якій філософській школі належить пояснення буття, як нерухомого, нескінченного, неподільного; що постійно**

існує; тільки суще; сущільне, наповнене, відсутність небуття.

- a) даосизм;
- b) атомізм;
- c) елеатів;
- d) брахманізм.

31. Самосвідомість людини - це:

- a) духовне дзеркало для самовивчення й самозамилування;
- b) усвідомлення себе людиною в процесі спілкування з іншими людьми;
- c) усвідомлення себе в процесі освоєння матеріальної й духовної культури людства;
- d) результат рефлексії, міркування особистості про себе саму.

32. Вид пізнання, уплетений у тканину життєдіяльності суб'єкта, що не володіє доказовою силою, називається:

- a) абстрактним;
- b) теоретичним;
- c) повсякденним;
- d) науковим.

33. У західноєвропейській філософії раціоналізм переважно розвивався на основі методу:

- a) аналогії;
- b) індукції;
- c) дедукції;
- d) аналізу.

34. Соціальний інститут, що являє собою спосіб присвоєння людьми продуктів матеріального й духовного виробництва, а також природних об'єктів, називається:

- a) сім'я;
- b) держава;
- c) власність;
- d) влада.

35. Якому філософу належить розуміння буття, як Єдиного, котре є все й ніщо; воно - потенція всіх речей; будучи вище життя, воно є його причиною, воно еманує, породжуючи все; воно - найпрекрасніше, досконале.

- a) Платон;
- b) Маркс;
- c) Гегель;
- d) Плотин.

36. «Несвідоме» у сучасній філософії - це:

- a) явища й процеси в психіці людини, які нею не усвідомлюються, але впливають на її поведінку;
- b) рефлекторні процеси в організмі людини;
- c) все, що не усвідомлюється людиною;
- d) щось, притаманне тільки окремій людині.

37. До основних форм живого споглядання (у теорії пізнання як відбиття) не ставиться:

- a) подання;
- b) сприйняття;
- c) ідея;
- d) відчуття.

38. В «ноосферній» моделі людської цивілізації основна роль відведена:

- a) державі;
- b) нації;
- c) економіці;
- d) науці.

39. З погляду утилітаризму, сенс життя полягає в тому, що:

- a) життя - це зречення від світу й умертвіння плоті заради спокути гріхів;
- b) життя - це прагнення до щастя як справжнього призначення людини;
- c) життя - це насолода, бажано тут і зараз;
- d) жити - значить із усього отримувати користь.

40. Продовжить цитату з твору Е. Гуссерля «Криза європейського людства і філософія»: «Вона означає також революціонізацію історичності, яка тепер є історія зникнення кінцевого людства в становленні...»

- a) людства нескінченних завдань;
- b) людства безмежних знань;
- c) людства великих можливостей;
- d) людства грандіозних планів.

41. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Платону: «У рід богів не дозволено перейти нікому, хто не був... хто не прагнув пізнання».

- a) героем;
- b) богом;
- c) філософом;

- d) царем.
42. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова: «Філософія, як мені здається, грає нині серед людей ту ж роль, яку, згідно з віданням, в сивій давнині грали хлібні злаки і вино у світі речей».
- a) Платон;
 - b) Т. Гоббс;
 - c) Д. Дідро;
 - d) Сенека.
43. Продовжить цитату з твору «ІША-УПАНІШАДА»: «Хто бачить усіх істот у своєму власному Я, і власне Я – в усіх істотах, в силу цього...».
- a) не дає волю почуттям;
 - b) не живить ненависті;
 - c) сліпий і глухий;
 - d) володіє безсмертям.
44. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Лао Цзи: «Земля і Небо дивляться на страждання байдуже. До... Природа не схильна».
- a) порожнечі;
 - b) співчуття;
 - c) любові;
 - d) гуманності.
45. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова: «Правлячий за допомогою добродетелей подібний до полярної зірки, яка займає своє місце в оточенні сузір'їв».
- a) Конфуцій;
 - b) Т. Гоббс;
 - c) Сократ;
 - d) І. Кант.
46. Продовжить цитату з твору Парменіда «Про природу»: «Бо мислити – те ж, що...»
- a) знати;
 - b) робити;
 - c) бути;
 - d) творити.
47. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Платону: «А що таке кожна річ, ми вже означаємо відповідно до єдиної... одній для кожної речі».

- a) основи;
- b) ідеї;
- c) сили;
- d) підстави.

48. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова:
«...якщо ми завжди змінюємося і ніколи не залишаємося тими ж, то що ж дивного в тому, що речі нам ніколи не здаються одними і тими ж...»

- a) Платон;
- b) Зенон;
- c) Сократ;
- d) Аристотель.

49. Продовжить цитату з твору Томи Аквінського «Сума теології»: «За законом своєї природи людина приходить до того, що осягає через чуттєве, бо усе наше пізнання бере свій витік в....»

- e) чуттєвих ідеях;
- f) чуттєвих насолодах;
- g) чуттєвих сприйняттях;
- h) чуттєвих вчинках.

50. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Аврелію Августину: «Немає..., яке не було б від Бога, тому що Бог – і найвище..., і джерело..., і немає..., яке б, як..., було злом».

- a) буття;
- b) життя;
- c) знання;
- d) пізнання.

51. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова: «Багатьма ж способами одна і та ж річ (*eadem res*) в різних стосунках (*diversis considerationibus*) містить в собі протилежності (*suscipit contratia*)».

- a) А. Кентерберійський;
- b) Т. Аквінський;
- c) А. Августин;
- d) У. Оккам.

52. Продовжить цитату з твору Еразма Роттердамського «Зброя християнського воїна»: «Божественна мудрість лепече з нами, як ...»

- a) мале дитя;

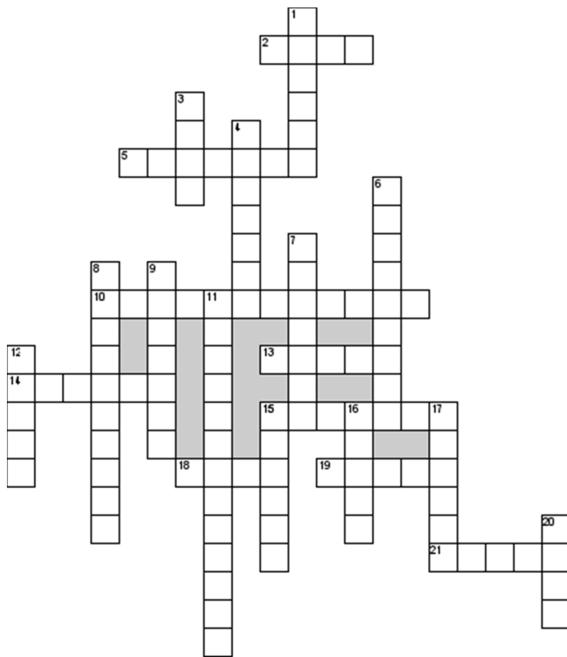
- b) дбайлива мати;
c) добра тіточка;
d) рідна бабуся.
53. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Миколі Кузанському: «Наш кінцевий розум, рухаючись шляхом уподібнень, не може тому в точності осягнути... речей».
a) стан;
b) порядок;
c) знання;
d) істину.
54. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова: «Закони прирікають нас на неможливість виконувати їх веління, і вони ж судять нас за невиконання цих велінь».
a) Е. Роттердамський;
b) М. Кузанський;
c) М. де Монтень;
d) Дж. Бруно.
55. Продовжить цитату з твору Френсіса Бекона «Прогідність і примноження наук»: «Наук, що спираються швидше на фантазію і віру, чим на розум і докази, налічується три: це – ...»
a) астрологія, магія, алхімія;
b) астрономія, хімія, фізика;
c) міфологія, філософія, наука;
d) метафізика, діалектика, герменевтика.
56. Вставте пропущене слово в цитату, що належить Рене Декарту: «Серед тих усіх, що шукали істину в науках тільки... вдалося знайти деякі докази, тобто деякі точні і очевидні міркування».
a) математикам;
b) філософам;
c) гностикам;
d) скептикам.
57. Вкажіть ім'я філософа, якому належать наступні слова: «Усі наші прості ідеї при першій своїй появі походять від простих вражень, які їм відповідають і які вони в точності представляють».
a) Р. Декарт;

- b) Ф. Бекон;
- c) Д. Г'юм;
- d) Дж. Бруно.

58. Продовжить цитату з твору Іммануїла Канта «Критика чистого розуму»: «Хоча всяке наше пізнання і розпочинається з..., звідси зовсім не витікає, що воно цілком походить з...»

- a) розуму;
- b) свідомості;
- c) досвіду;
- d) ідеї.

«Філософія Давнього Сходу»

По горизонталі

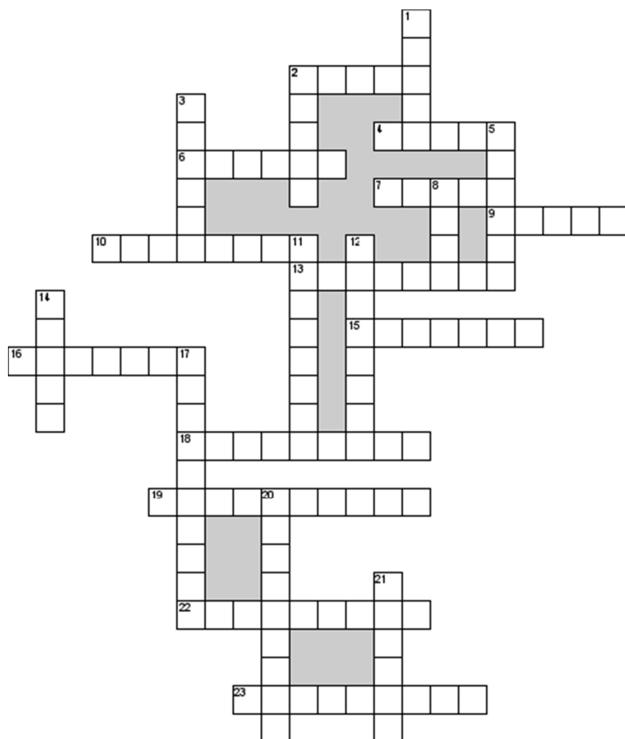
2. Принцип гуманності в китайській філософії
5. Одна з трьох (поряд з християнством та ісламом) світових релігій
10. Перевтілення, переселення душі однієї людини, зазвичай померлого, в іншу або передача пам'яті про минулі життя в інші покоління
13. Закон відплати в інд. релігії та філософії
14. Відмова від навмисного і випадкового вбивства живих істот
15. Один з основних напрямків старокитайської філософії з елементами матеріалізму і стихійної діалектики
18. Позначення універсального космічного закону, одне з ключових понять давньоіндійського міфологічного умогляду
19. В індуїзмі суб'єктивний духовний початок в особистому та вселенському планах
21. Одне з центр. понять індійської філософії і релігії індуїзму, вища мета людських прағнень

По вертикалі

1. Філософія школи законників
3. Найдавніші пам'ятки індійської літератури, написані до виникнення буддизму

4. Зібрання переважно релігійних гімнів, перший відомий пам'ятник індійської літератури
6. Заключна частина Вед, їх закінчення (веданта), основа багатьох релігійно-філософських систем Індії
7. В буддизмі - обтяжений пристрастями круговорот душі в ланцюзі втілень, з якого лише просвітлення відкриває шлях у нірвану
8. Давньоіндійська релігія з верховним богом Брахмою
9. Вищий стан, мета людських прагнень в буддизмі і джайнізмі
11. Морально-етичне вчення Конфуція
12. Філософська школа у давньому Китаї
15. В інд. міф. персоніфікація закону, морального правопорядку, чесноти (міф.)
16. Образний, афористичний вислів з викладенням філос. думки в давньоіндійських джерелах
17. Культ пращурів у Китаї
20. Поняття в індійській філософії, яка затверджує, що світ ілюзорний, що він є породженням людського сприйняття.

«Давня Греція»

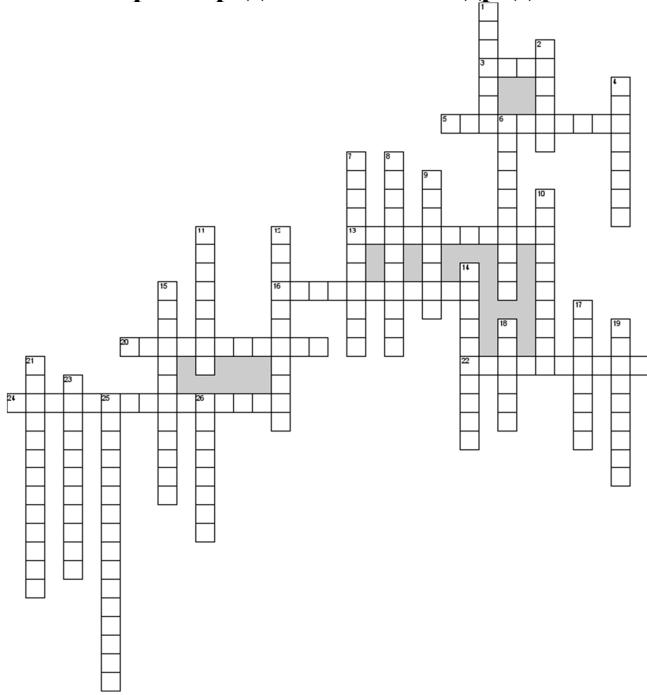
По горизонталі

2. У філософії Геракліта - загальна закономірність
4. Активний початок, що дає енергію створення речі у Аристотеля
6. Шукав людину з ліхтарем серед білого дня
7. Досконала мета у Аристотеля
9. Геракліт запевняв, що у неї двічі не увійти
10. Філософська течія заснована Піфагором
13. Сад, поблизу Афін, де Платон вів бесіди з учнями
15. Першопочаток у Анаксимандра
16. Вчення Левкіпа та Демокріта про будову світу
18. У давньогрецькій філософії - незворушність, стан душевного спокою, до якого має прагнути мудрець
19. Вчення про розвиток буття і пізнання
22. Процедура пригадування
23. Людина як подоба, відображення, дзеркало, символ Всесвіту

По вертикалі

1. Лежить в основі світу на думку Піфагора
2. Давньогрецька філософська школа на околиці Афін, заснована Арістотелем
3. Міра усіх речей у Протагора
5. В античній філософії - логічне ускладнення, непереборне протиріччя при вирішенні проблеми
8. Найменша неподільна частка
11. Повивальне мистецтво Сократа
12. Очищення духу за допомогою страху та співчуття за Арістотелем
14. Лише воно існує на думку Парменіда, бо мислимє
17. Філософське вчення про надчуттєві (недоступні досвіду) принципи буття
20. Блаженство, щастя у Епікура
21. Філософська школа, розвивала ідеї безмежної свободи духу і зневаги до суспільства, звичаїв та культури

«Філософія Середньовіччя та Відродження»

По горизонталі

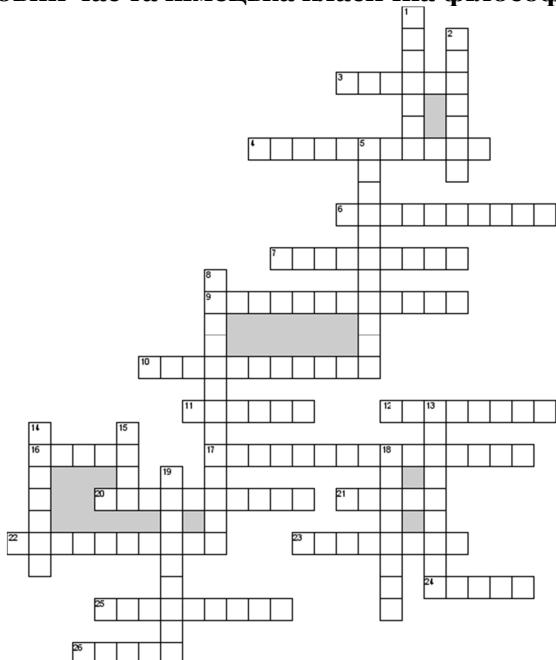
3. Принцип логіки, який приписують середньовічному філософу Вільгельму із Оккама
5. Напрямок у середньовічній філософії, що відкидав онтологічне значення універсалій
13. Тип світогляду, що орієнтується на Бога як основу формування світоглядної системи
16. Філософський напрямок, що мав за мету захист християнського віровчення
20. Позначення загальних ідей у середньовічній філософії
22. Середньовічне вчення, яке застосовувало формальну логіку для доказу догматів віри
24. Переконання, згідно з яким людина є центр Всесвіту і кінцева мета усієї світобудови

По вертикалі

1. Напрям думки, протилежний номіналізму щодо питання про універсалії
2. Основне положення, що слід сприймати як незаперечну істину за будь-яких обставин

4. Течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, яка визнає людину найвищою цінністю у світі
6. Судово-слідча організація, створена католицькою церквою для розслідування ересей
7. Релігійне вчення про кінець світу
8. Культурно-філософський рух, що ґруntувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності
9. Автор геліоцентричної теорії побудови Сонячної системи
10. Автор книги-утопії Місто Сонця
11. Арабський філософ і лікар, представник арабського аристотелізму
12. Прихильники мусульманського схоластичного богослов'я
14. Християнська філософія, викладена у творах батьків церкви
15. Використання хитрості і лукавства в управлінні державою або взагалі в адмініструванні
17. Філософська доктрина, яка стверджує, що всесвіт є ідентичним з Богом
18. Острів, на якому було створено ідеальне суспільство
19. Людина як подоба, відображення, дзеркало, символ Всесвіту
21. Напрямок схоластичної філософії, згідно з яким пізнання проявляється разом з досвідом, але не виходить з досвіду
23. Релігійна концепція, що пояснює різноманіття форм тваринного і рослинного світу як результат творення світу Богом з нічого
25. Витлумачення історичного процесу як здійснення задуму Бога
26. Вчення, яке стверджує, що Бог є творцем світу, але не є творцем зла

«Новий час та німецька класична філософія»

По горизонталі

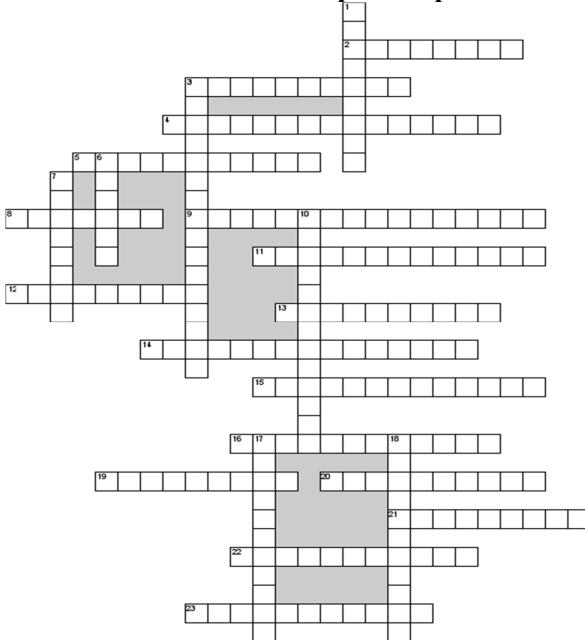
3. Річ у собі за Кантом
4. Німецький романтик, який в центр ставив релігію як стан людської свідомості
6. Гегель висунув 3 закони цього методу пізнання
7. Течія, що стверджувала домінування духовного начала і заперечувала культ розуму
9. Вчення про людину
10. Філософська установка, відповідно до якої неможливо однозначно довести відповідність пізнання дійсності
11. Декарт вважав, що система пізнання схожа на...
12. Філософський напрямок, що визнає чуттєве сприйняття і досвід єдиним джерелом пізнання
16. Філософ, що ідеалізував благородного дикуна
17. Філософський термін, що характеризує те, що принципово недоступне досвідному пізнанню або не ґрунтується на досвіді
20. Вчення, що заперечує існування надійного критерію істини
21. Один із батьків «енциклопедії», або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел»
22. Філософський напрямок, що визнає відчуття єдиним джерелом пізнання

23. Логічний метод, заснований на висновку від приватних випадків до загального висновку
24. Спосіб пізнання, дослідження явищ природи і громадського життя
25. Суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключаються, але визнаються в однаковій мірі істинними
26. Релігійно-філософське вчення про Бога, як про істоту, що створила світ, але не керує його долями

По вертикалі

1. Розповсюджена помилка, що заважає людині пізнати істину за Беконом
2. Будь-яке явище, яке може бути пізнане на основі досвіду за Кантом
5. Філософський напрямок, що вважає розум єдиним джерелом пізнання
8. Тип світогляду, що орієнтується на науку як основу конструювання світоглядної системи
13. Філософський погляд, згідно з яким все існуюче являє собою втілення мислячої субстанції, світового розуму, логічної ідеї
14. Напрям розвитку від нижчого до вищого, поступовий рух уперед, до кращого
15. Автор розподілу влади на тр и гілки
18. Спосіб міркування від загальних положень до приватних висновків
19. Вчення Канта про пізнання, що спирається на його концепцію про створення суджень

«Посткласична філософія»

По горизонталі

2. Термін постмодерністської філософії, який означає зображення, копію того, що насправді не існує
3. Парадигмальна гносеометодологічна установка, відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат сухо наукового (не філософського) пізнання
4. Напрямок у філософії науки, основна засада якого полягає в твердженні, що наукові знання є тільки певними домовленостями, конвенціями між науковцями
5. Релігійна концепція, що пояснює різноманіття форм тваринного і рослинного світу як результат творення світу Богом з нічого
8. Можливість чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності
9. Філософський напрямок, який започаткував Ріхард Авенаріус
11. Методологія гуманітарних наук, яка намагається аналізувати певну специфічну галузь, як складну систему взаємопов'язаних частин
12. Сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки
13. Соціальний процес, що характеризується перетворенням діяльності людини і її результатів на самостійну силу, пануючу над нею і ворожу їй
14. Напрям у філософії ХХ ст., що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі

15. Принципове спростування будь-якого твердження, що стосується науки за К. Поппером
16. Мистецтво тлумачення текстів
19. Ідеологія та рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій
20. Захисний механізм психіки, що представляє собою зняття внутрішньої напруги за допомогою перенаправлення енергії на досягнення соціально прийнятних цілей, творчість
21. Новий тип людини за Ніцше
22. Логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукової гіпотези на підставі їхньої відповідності емпіричним даним
23. Філософський напрямок, що вважає розум єдиним джерелом пізнання

По вертикалі

1. Сукупність психічних процесів, що не усвідомлюються, але впливають на поведінку
3. Витлумачення історичного процесу як здійснення задуму Бога
6. Поняття філософії постмодерну, що фіксує принципово позаструктурний і нелінійний спосіб організації
7. Вчення В. Вернадського
10. Філософські течії, що проголошують верховенство почуттєвого початку і роблять його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття
17. Центральне поняття екзистенціалізму, унікальна особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи
18. Течія в психології і філософії, що визнає волю особливою, надприродною силою, що лежить в основі психіки і буття в цілому

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агностицизм - філософська концепція, прихильники якої обґрунтують існування меж пізнання, за певних умов заперечують пізнаваність сутності світу. До А. приводить логічно послідовний скептицизм.

Аксіологія – вчення (у тому числі філософське) про **цінності**.

Аксіологічна функція філософії - роль **філософії** як теорії, що обґрунтуете ціннісну орієнтацію **особистості**, своєрідної «шкали» **цінностей** для особистості. У цьому змісті дана функція тісно пов'язана зі **світоглядною функцією філософії**.

Атрибут - істотна властивість, без наявності якої предмет (чи **об'єкт**) не може існувати чи навіть мислитися. Наприклад, А. **матерії є рух, простір і час**, а А. **людини є свідомість**.

Буття - філософська категорія, що виражає все те, що може якось (тобто реально, потенційно чи віртуально) існувати. Розрізняють такі види: Б. **речей**; Б. **людини** (див.: **свідомість**); Б. **ідеального** (наприклад, Б. чисел, ідей і т.п.); Б. **суспільства** (чи: соціальне Б.); Б. **інформації**.

Випадковість - філософська **категорія**, що виражає все те в **бутті** (події, **явища** і т.п.), що може відбутися тепер і в даному місці, а може і не відбутися, або відбутися іншим часом і в іншому місці. Тим самим випадкова подія (явище і т.п.) протилежна необхідній події (явищу і т.п.), що обов'язково відбувається. У цьому змісті категорія «В.» доповнює категорію **«необхідність»**. Математично визначені риси В. виражає поняття «імовірність», а теорія ймовірностей описує світ В., закономірності випадкових подій і явищ.

Відмінність - поняття, що виражає відношення неоднаковості предметів (**речей**) і доповнює категорію **«тотожність»**.

Гілозоїзм - філософська концепція, відповідно до якої **природа** має загальну чутливість, атрибутивність. Така позиція, в основному, притаманна філософським системам (наприклад, системам Д. Бруно, Б. Спінози), родинним **матеріалізму**, але зв'язаним з **релігією**.

Гносеологія – див.: **Теорія пізнання**.

Гносеологічна функція філософії - роль **філософії** як **теорії пізнання**. Будь-яка досить розвинута філософська система містить гносеологію в якості одного з фундаментальних своїх елементів.

Детермінізм – філософська концепція, відповідно до якої світ є хаос, а порядок – зв'язне ціле, є закономірним цілісним утворенням; будь-яка подія чи **явище** у світі чимось обумовлена (детермінована), має свою **причину**.

Діалектика - філософське вчення про **розвиток**, а також дуже впливова **ідея** (традиція) в історії філософії. Виділяють об'єктивну Д. (один з її основоположників - Геракліт) і суб'єктивну Д. (основоположник - Сократ). Головна ідея об'єктивної Д.: світ вічно рухається, він повний протиріч. Сократ же учив, що Д. - це мистецтво вести доказову, аргументовану бесіду, дискусію. За Гегелем (і К. Марксом), Д. - це загальне вчення (наука) про розвиток **природи, суспільства і мислення (свідомості)**.

Дійсність – філософська **категорія**, що позначає все те, що реально існує зараз, у даному місці і тепер. Ця категорія доповнює іншу категорію **діалектики** - **«можливість»**.

Діяльність - **атрибут** людини, її особливі відношення до світу, що виражає її активність. Д. можна розглядати з погляду: 1) **мети**; 2) засобів її досягнення і 3) результатів Д. Матеріально-предметна Д., спрямована на зміну, перетворення **дійсності**, називається **практикою**; вона протистоїть іншому виду Д. людини - мисленню, зв'язаному з Д. **свідомості**.

Дуалізм - філософська концепція, прихильники якої визнають рівноправними два начала - матеріальне (наприклад, матерію чи **природу**) і ідеальне, нематеріальне (відчуття, дух, думку, **свідомість**). Одним з яскравих представників Д. був французький філософ Р.Декарт.

Емпіризм - філософська, гносеологічна (див.: **гносеологія**) концепція, відповідно до якої джерелом **знань** є досвід (тобто спостереження, вимір, експеримент, чуттєві дані і т.п.). Основні представники Е. - Ф. Бекон, Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Берклі, Д. Юм та ін. Е. близький за змістом **сенсуалізм**, але протилежний іншій гносеологічній концепції - **раціоналізму**.

Життя – філософське поняття, що виражає повноту **буття** людини.

Закон - філософська **категорія**, що виражає особливий тип зв'язків, що є: **регулярними, об'єктивними, істотними (сутністю), загальними, необхідними, відтворюваними**.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін – одна із трьох закономірностей діалектичних **зв'язків**, сформульована вперше Гегелем як загальний закон **розвитку**. Цей закон стверджує, що об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли порушується його **міра**. Категоріальний склад цього закону утворяє категорії: **«якість», «кількість», «міра»**.

Закон єдності і взаємодії протилежностей – одна із трьох закономірностей діалектичних **зв'язків**, сформульована вперше Гегелем як загальний закон **розвитку**. Цей закон стверджує, що

об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли в ньому формується і розв'язується **діалектичне протиріччя**. Категоріальний склад цього закону утворять категорії: «**тотожність**», «**розділення**», «**протилежність**», «**діалектичне протиріччя**».

Закон заперечення заперечення – одна із трьох закономірностей діалектичних **зв'язків**, сформульована вперше Гегелем як загальний закон **розвитку**. Цей закон стверджує, що об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли його рух можна розглядати як (у принципі нескінченну) послідовність **діалектичних заперечень**. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: «**діалектичне заперечення**», «**заперечення заперечення**».

Заперечення діалектичне - філософська категорія, що виражає зміну однієї якісної визначеності (**речі, системи** і т.п.) іншою таким чином, що колишня якісна визначеність (див.: **якість**) не знищується цілком, а зберігає в собі всі «позитивне» для наступного **розвитку**. Іншими словами, заперечувати діалектично - це не значить сказати: «Ні!»; оголосити щось (річ, систему і т.п.) неіснуючим, а зберегти в ньому **можливість** наступних змін, що сприятиме розвитку.

Заперечення заперечення - філософська **категорія**, що виражає закономірність **діалектичного заперечення**, його другий ступінь. У рамках формально-логічного мислення (тобто там, де не визнається **діалектика**) З.з. безглузді. У так званої тріадичної концепції Гегеля З.з. представляється так: теза - антитеза - синтез. Антитеза - це перше діалектичне заперечення; синтез - це і є З.з.

Ідеалізм - філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом всього існуочого вважають відчуття, **свідомість** (це - суб'єктивний I.), або **об'єктивно** існуочого духа, бога, чи іншу ідеальну **сущність** (це - об'єктивний I.). Яскравими представниками суб'єктивного I. є Д.Берклі, Д. Юм, позитивісти, екзистенціалісти, а об'єктивного I., відповідно, - Платон, Гегель, неотомісти й ін.

Ідеологія – концепція (теоретична система), що обґруntовує інтереси певної групи людей, співтовариства чи класу. Деякий час **марксистська філософія** була I. комуністичної партії; ця I. мала за мету обґруntовувати побудову комунізму.

Ідеологічна функція філософії - роль **філософії** як **ідеології**. Самій філософії ця функція внутрішньо не притаманна, однак на деяких історичних етапах деякі філософські системи можуть використовуватися владою як теоретична основа їхніх політичних ідеологій (наприклад, як це було в радянський час з **марксистською філософією**, що виступала теоретичною основою комуністичної ідеології).

Категорія - філософське поняття, що виражає своїм змістом найбільш загальні, фундаментальні сторони **буття і пізнання** і тому є невід'ємним елементом **мови філософії**.

Кількість - філософська **категорія**, що виражає величину предмета (**об'єкта**), можливість його оцінки, виміру в межах однієї і тієї ж якісної визначеності, тієї самої **якості**. Число, числови характеристика - один із прикладів вираження кількісної визначеності предмета чи **явища**.

Марксизм – певна концепція (світоглядна установка), у якій варто розрізняти принаймні три аспекти: 1) економічний (зв'язаний з однією з головних праць К. Маркса - «Капіталом»); 2) політико-ідеологічний (у звільному виді це - марксизм-ленінізм як ідеологія комуністичних партій) і 3) власне філософський, націлений на побудову матеріалістичної **діалектики** (чи діалектичного **матеріалізму**). Саме в третьому аспекті і варто вживати термін **«марксистська філософія»**. **Марксистська філософія** - одна зі складових частин **марксизму** поряд з науковим комунізмом і марксистською політекономією.

Матеріалізм - філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом, початком всього існуючого вважали **природу**, **матерію**, а **свідомість**, усе духовне - відповідно, результатом її **розвитку**.

Матерія - філософська **категорія**, що позначає **об'єктивну реальність**, яка в остаточному підсумку дається людині у відчуттях, Основні атрибути М. - **рух, простір і час**.

Метод - сукупність правил, що визначають і направляють діяльність людини. Це поняття одержало глибокий розвиток і широке застосування в **наукі**, виражаючи особливості наукової діяльності. Розглядаючи функції **філософії**, нерідко виділяють серед них і **методологічну функцію**.

Методологічна функція філософії - функція, що виражає роль **філософії** як методу пізнання і зміни **дійсності**. Зокрема, у **марксизмі** ця орієнтація філософії доводиться до практичного перетворення дійсності. М.Ф.Ф. визнається не всіма філософами як основна.

Мислення - особлива **діяльність свідомості** зі створення, перетворення й оперування різного роду ідеальними (нематеріальними) об'єктами чи **сущностями**. Виражається М. у **мові** її у діях, поведінці людини.

Міра - філософська **категорія**, що виражає єдність якісної і кількісної визначеності предмета чи **явища** (чи простіше: єдність **якості і кількості** в предметі), тобто це область, у межах якої кількісні зміни не спричиняють зміну якісної визначеності. Не будь-яка кількісна зміна веде до зміни якісної визначеності, а лише та, при

який порушується М. - у цьому суть діалектичної закономірності, яку виявив Гегель (її називають **законом взаємного переходу кількісних і якісних змін**).

Міф - вид (**форма**) **світогляду**, у якому **реальність** представлена не так, як вона є насправді, а, наприклад, шляхом наділення душею **Природи**, приписування їй надприродних властивостей. Тим самим М. зв'язаний з фантастичним описом **дійсності** і тому близький казкам, легендам, переказам і т.п. М. - це сукупність (нерідко - **система**) уявлень про світ і місце в ньому людини; М. є певним узагальненням тих чи інших **явищ** природи і **суспільства**. Наприклад, Деметра, як персонаж відповідного грецького М., є символічне узагальнення всього землеробства, узятого в цілому, а Посейдон - символічний образ моря, усіх морів і всіх морських явищ. Однак всі узагальнення в М. не виходять за рамки чуттєвих уявлень. У цьому розумінні М. принципово відрізняється від науки чи **філософії**, хоча в окремі періоди людської історії наука і філософія наближалися до М. і навіть зливалися з ним.

Мова - **система** знаків для вираження думки і забезпечення можливості збереження і передачі інформації **про** дійсність, можливості комунікацій у суспільстві. Істотна роль М. для пізнання і спілкування між людьми (див. **мислення**). М. бувають природними (українська, англійська тощо) і штучними (М. математики, М. дорожніх знаків і т.п.). М. **філософії** - це М. філософських **категорій**.

Можливість - філософська **категорія**, що позначає все те, що не існує зараз, у даному місці і тепер, але може за певних умов здійснитися, реалізуватися в **дійсності**. М. і дійсність – це пара категорій **діалектики**, що взаємно доповнюють одну одну.

Монізм - філософська концепція, прихильники якої визнають одне начало, одну **субстанцію**. Якщо це **матерія**, то таку концепцію називають **матеріалізмом**; якщо це **свідомість** (або бог, або абсолютна ідея як у Гегеля), то таку концепцію називають **ідеалізмом**. У цьому розумінні від М. різко відрізняється **дуалізм**.

Наслідок - філософська **категорія**, співвідносна з категорією «**причина**» і виражає результат дії причини. У рамках концепції жорсткого (так званого лапласівського) **детермінізму** виконується ключовий принцип: одна причина → один Н. У більш «м'яких» (і тому більш реалістичних) концепціях детермінізму Н. може бути результатом дії декількох причин, або причина може приводити до декількох Н. Ідея ж зворотного зв'язку виражає вплив Н. на причину.

Об'єкт - одна з центральних категорій **теорії пізнання**, що виражає те, що пізнається; тобто це фрагмент **дійсності**, що потрапляє в сферу пізнавальної **діяльності** **суб'єкта**. Взаємодія О. і

суб'єкта носить діалектично суперечливий характер (див. **протиріччя**).

Об'єктивний - тобто існуючий незалежно від **суб'єкта**, людини. Цей термін вживається для характеристики філософської концепції (наприклад, «О. **ідеалізм**»), для характеристики **істини** (об'єктивна істина) і т.п.

Онтологія - розділ **філософії**, предметом вивчення якого є **буття**: його види, форми, типи **об'єктів** і способи їхнього існування.

Особистість - поняття, що характеризує ступінь (і рівень) соціальної зрілості людини-індивіда, його **самосвідомість** як члена **суспільства**.

Повсякденний світогляд (повсякденний досвід; здоровий глузд) - первинна, ще недостатньо розвинута **форма світогляду**, що історично виникла в епоху становлення **суспільства**, ще до виникнення **міфу і релігії**. П.с. ґрунтуються головним чином на стихійному чуттєвому досвіді, первинних традиціях, а не на **знанні** і логічному мисленні.

Причина - філософська **категорія**, що позначає **явище**, яке породжує інше явище і яке, у свою чергу, називається **наслідком**. Важливо підкреслити, якщо буття одного явища (A) за **часом** пізніше іншого явища (B) - це ще не означає, що A є П. стосовно B.

Прогрес - аспект, сторона **розвитку**, звязана з якісним перетворенням об'єкта чи **явища**, що приводить до їхнього уdosконалення, більшої ефективності і т.п. (див. також: **заперечення діалектичне, заперечення заперечення**). З огляду на діалектичну суперечливість розвитку (див.: **протиріччя**), потрібно П. співвідносити з регресом і розглядати «регрес» і «П.» як **категорії**, що доповнюють одна одну.

Простір - форма **буття**, що виражає місце розташування, протяжність, співіснування предметів (тіл, матеріальних об'єктів і т.п.) і **явищ**.

Протилежність - філософська **категорія**, що виражає граничний стан **роздорождження**.

Протиріччя - відношення між, принаймні, двома протилежностями.

Протиріччя діалектичне - співвідношення **протилежностей**, при якому вони (одночасно) і виключають, і доповнюють один одного.

Раціоналізм - філософська концепція, відповідно до якої джерелом наших **знань** є не чуттєвий досвід, а розум, що включає в себе мислення, інтелектуальну інтуїцію і т.п. Р. протистоїть іншій гносеологічній концепції - **емпіризму** (і **сенсуалізму**). Найбільш

значимими представниками Р. епохи Нового часу (коли ця концепція найбільш чітко проявилася) є Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза й ін.

Реальність - усе те, що має дійсне існування (на відміну від можливого і віртуального способу існування) і що може бути відзначено, відображене в **дійсності**. У філософській **онтології** звичайно виділяють об'єктивну Р., що, наприклад, виражається в категорії **«матерія»**, і в суб'єктивну Р., наявність якої невід'ємна від її носія - **суб'єкта**.

Релігія - **форма** (вид) **світогляду**, у якій **дійсність** представлена у фантастичних образах, шляхом введення надприродних властивостей і **сутностей**.

Річ - філософське поняття, що виражає щось, що має певне положення в **просторі** і в **часі**, причому цим «щось» може бути предмет, **об'єкт, явище**, процес і т.п. Р. визначається, з одного боку, своїми властивостями, а з іншого боку - відносинами до інших речей.

Розвиток - особливий **рух**, що характеризується прогресивною спрямованістю якісних перетворень (див.: **заперечення заперечення, якість, протиріччя, прогрес**). Р. є предметом осмислення в багатьох філософських системах (див.: **онтологія**), наприклад, у різних концепціях діалектичної філософії. Діалектика виступає як найбільш загальна теорія Р.

Рух - філософська **категорія**, що виражає один з **атрибутивів буття**, - будь-які зміни, у тому числі зміни стану якого-небудь предмета (чи **об'єкта**).

Самосвідомість - здатність людини, її **свідомості** критично оцінити свій стан, своє **буття**; це здатність мов би подивитися на себе з боку, співвіднести себе з іншими, подібними собі.

Світогляд - узагальнена система поглядів на світ і місце в ньому людини. Це – **система** поглядів, оцінок, норм, установок, що виражають відношення людини до світу і виступають орієнтиром і регулятивом його поводження.

Сенсуалізм - філософська (гносеологічна) концепція, відповідно до якої джерелом **знання** є чуттєвий досвід, чуттєві дані, показання органів чуття. «Немає нічого в розумі, чого спочатку не було б у чуттях» - так гранично просто виразив С. англійський філософ XVII в. Д. Локк. В історії філософії зустрічається матеріалістичний С. (Ф.Бекон, і ін.) і ідеалістичний С. (Д.Берклі, Д.Юм, Е.Мах і ін.). С. тісно зв'язаний з іншою гносеологічною концепцією - **емпіризмом**.

Система - це сукупність взаємозалежних елементів (тобто упорядкована безліч), об'єднаних у деяку цілісність зі своєю структурою, **формою**; тому С. не є проста сума своїх елементів, частин.

Сkeptицизм - філософська, гносеологічна (див. **Теорія пізнання**) концепція, прихильники якої сумніваються у вірогідності

показань органів чуття і взагалі у можливості **об'єктивного** пізнання, а також у можливості досягти істинного **знання, істини**. С. - дуже впливова філософська концепція, і проведений логічно послідовно, він приводить до **агностицизму**.

Суб'єкт - одна з центральних категорій **теорії пізнання**, що позначає того, хто пізнає **об'єкт**. С. може бути окрема людина-індивід, група людей, або **супільство**. Взаємодія С. і **об'єкта** носить діалектично суперечливий характер (див. **протиріччя**).

Субстанція - філософська категорія, що виражає основу **буття**. Наприклад, для матеріалістичної філософії (див. **матеріалізм**) у якості С. виступає **матерія**. Однак є й ідеальні, духовні С. – ідеї (наприклад, як у **ідеалізмі** Платона), Бог і ін.

Супільна свідомість - філософське поняття, що виражає сукупність ідей, поглядів і концепцій, носієм яких виступає група людей чи **супільство** в цілому.

Супільство - система людей і специфічних відносин між ними. С. - це складна система, елементами якої, у свою чергу, є системи меншого ступеня складності - держава, церква, політичні партії, інші громадські організації, родина і т.п. С. як складна система істотно відрізняється від таких систем, як череда, рій, мурашник, газ, галактика і т.п. насамперед тим, що його елементи - це люди, у яких є **свідомість**, а відносини, що складаються між ними - це відносини між **суб'єктами**, між **особистостями**. Такі відносини якісно відрізняються від відносин між усіма біологічними **об'єктами** і - тим більше - від відносин між об'єктами в неживій **природі**, наприклад, від фізичних **взаємодій**.

Теорія пізнання (чи інакше: **гносеологія**) - складова частина кожної розвинutoї філософської системи. Головна задача Т.п. - описати, як людина пізнає світ, які закономірності пізнавального процесу. Основні **категорії** Т.п. - «**об'єкт**», «**суб'єкт**», «**істина**», «**знання**» і ін.

Тотожність - філософська **категорія**, що виражає відношення однаковості предметів. Два предмети А і В тотожні по відношенню один до одного, якщо всі властивості А властиві В, а також усі властивості В властиві А. У реальній дійсності абсолютної Т. не буває; Т. завжди у певному сенсі відносна; Т. несе із собою **відмінність**. «Т.» і «**відмінність**» – це категорії, які доповнюють одну одну.

Філософія – теоретична форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості: а) універсалність; б) орієнтацію на корінні питання буття, на граничні його підвалини; в) критичність, рефлексивність.

Цінність - особлива характеристика (особливий тип) відношення людини до світу.

Явище - конкретна подія, властивість чи процес, що виражають зовнішні сторони **дійсності** і представляють **форму** прояву і виявлення деякої **сутності**. Тим самим «Я.» і «сутність» - співвідносні, що взаємно доповнюють одна одну філософські **категорії**.

Якість - філософська **категорія**, що виражає визначеність предмета (**об'єкта**) як даного, як предмета даного типу, класу (наприклад столу саме як столу, тобто меблів певного типу). Я. - це сукупність властивостей предмета, що виражають його цілісність, найбільш істотні його особливості. Гегель писав, що Я. є те в предметі, втрачаючи яке предмет перестає бути самим собою.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Аблеев С.Р. История мировой философии. – М.: Астрель, 2005. – 424 с.
2. Введение в философию (ред. Никитин Л.Н.). – К.: ЦУЛ, 2008. – 272 с.
3. Всемирная философия. ХХ век. – Минск: Харвест, 2004. – 832 с.
4. Вступ до філософії (ред. Нікітін Л.М.). – К.: ЦУЛ, 2008. – 256 с.
5. Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
6. Губар О.М. Філософія. – К.: ЦУЛ, 2007. – 416 с.
7. Гусев В.Т. Вступ до метафізики. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
8. Гусев Д.А., Рябов П.В., Манекин Р.В. История философии. – М.: Эксмо, 2004. – 448 с.
9. Звездкина Э.Ф., Егоров В.Ф. Теория философии. – М.:Эксмо, 2004. – 448 с.
10. Ильин В., Машенцев А. Философия в схемах и комментариях. – Спб: Питер, 2006. – 304 с.
11. История философии (ред. Гусев Д.А.). – М.: Эксмо, 2004. – 448 с.
12. Касьян В.І. Філософія. Відповіді на питання екзаменаційних билетів. – К.: Знання, 2008. – 347 с.
13. Краткий словарь по философии. – Мн.: Харвест, 2008. – 832 с.
14. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: логос, софія, розум. – К.: Книга, 2007. – 432 с.
15. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
16. Мир философии: Книга для чтения, в 2-х частях. - М.: Политиздат, 1991. - 672/624 с.
17. Нижников С.А. История философии. – М.: Экзамен, 2004. – 256 с.
18. Основи філософських знань. – К.: ЦУЛ, 2008. - 1028 с.
19. Петрушенко В.Л. Філософія. – Львів: Магнолія плюс, 2006. – 508 с.
20. Подольська Є.А. Філософія. – К.: ЦУЛ, 2006. - 704 с.
21. Подольська Є.А. Кредитно-модульний курс з філософії. К.: ІНКОС, 2006. – 624 с.
22. Подольська Є.А., Подольська Т.В. Філософія: 100 питань – 100 відповідей. – К.: ІНКОС, 2008. - 352 с.
23. Рассел Б. История западной философии. - Новосиб.: Университет, 2003. – 992 с.
24. Спиркин А.Г. Философия. - М.: Гардарики, 2004. – 736 с.
25. Таран В.О., Зотов В.М., Резанова Н.О. Соціальна філософія. – К.: ЦУЛ, 2009. - 272 с.
26. Філософія (ред. Кремень В.Г.). - Хар.: Мрія, 2004. – 612 с.

27. Філософія (ред. Надольний І.Ф.). – К.: Вікар, 2008. – 534 с.
28. Философия (ред. Кохановский В.П.). - Р/Д: Феникс, 2007. – 574 с.
29. Філософія: Кредитно-модульний курс. – К.: ЦУЛ, 2009. – 456 с.
30. Філософія: Світ людини (ред.. Табачковський В.Г.). – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
31. Философия в вопросах и ответах (ред. Алексеев А.Н.). – М.: Проспект, 2008. – 336с.
32. Философский словарь. К.: АСК, 2006. – 1056 с.
33. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: Человек и мир. К.: ЦУЛ, 2006. – 306с.
34. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: Проблема людини. – К.: ЦУЛ, 2006. – 296 с.
35. Хрестоматия по западной философии. М.: Астрель, 2003. – 800 с.
36. Чунаева А.А., Мысык И.Г. Философия в кратком изложении. – М.: Транслит, 2007. – 312 с.
37. Ящук Т.І. Філософія історії. - К.: Либідь, 2004. – 536 с.

Додаткова

1. Аристотель. Метафизика. – М.: Эксмо, 2006. – 608 с.
2. Беркли Дж. Сочинения. – М.: Мысль, 2000. – 556 с.
3. Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1977. – 567 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – 452 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. – Т.3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
6. Гоббс Т. Сочинения. В 2.-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1989. – 622 с.
7. Декарт Р. Сочинения. В 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1976. – 654 с.
8. Кант И. Критика чистого разума. – М.: Эксмо, 2006. – 736 с.
9. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
10. Лейбниц Г. В. Сочинения. В 4-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.
11. Локк Дж. Сочинения. В 3-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 621 с.
12. Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. – М.: Наука, 1989. – 475 с.
13. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1982. – 623 с.
14. Платон. Собрание сочинений. В 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.
15. Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 522 с.
16. Сенека М. А. Наедине с собой. – Симферополь: Реноме, 2002. – 384 с.
17. Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
18. Фейербах Л. История философии. Собрание сочинений. В 3-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1967. – 544 с.

19. Фейербах Л. История философии. Собрание сочинений. В 3-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1967. – 480 с.
20. Фейербах Л. История философии. Собрание сочинений. В 3-х т. – Т.3. – М.: Мысль, 1967. – 486 с.
21. Фихте И. Факты сознания. Назначения человека. Наукоучение. – Мн.: Харвест, М.: ACT, 2000. – 784 с.
22. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч.1. От эпических теоксмогоний до возникновения атомистики / Подг. А. В. Лебедев. – М.: Наука, 1989. – 576 с.
23. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2007. – 864 с.
24. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447.
25. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения. В 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.
26. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: Гештальт и действительность. – М.: Эксмо, 2006. – 800 с.
27. Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1987. – 703 с.

Навчальне видання

Історія філософії

Практикум

Укладачі: Волков О.Г., Землянський А.М.

Підписано до друку 25.06.2014 р.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times.

Обл.-вид. арк. 8,78. Тираж 300 прим. Зам. № 1063.

Видавець

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Адреса: 72312, м. Мелітополь, вул. Леніна, 20

Тел. (0619) 44 04 64

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 16.05.2012 р. серія ДК № 4324

Надруковано ФО-П Однорог Т.В.

72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграду, 3а

Тел. (067) 61 20 700

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477